

Він упав, спіткнувшись об щось, і одразу ж підхопився, відчув: треба мерщій від цього місця, від убитого командофюрера; поки не схаменулися, треба десь зачаятися, сховатись, а може й вирватися з заводу. Але крізь звихрену куряву, що заволокла цех, майже нічого не було видно, і він мало не вскочив у чорну прірву воронки, де була бомба. Краєм оббіг яму, щоб не натрапити на щось у куряві, простягнув уперед руку, стискаючи в другій наготові пістолет, перекотився через величезну, певно, вивернуту з землі бетонну брилу. Боляче об щось ударився гомілкою. Підхопився вже босоніж, колодки десь поспалили з ніг, і він збагнув, що це погано, — ногам зробилося дуже боляче на засипаній щебенем долівці.

Позаду тим часом уже залунали вигуки, в іншому кінці цеху гучно прокотилась автоматна черга. "Дідька лисого", — прошепотів він, одним духом перемахнув через повалену залізну ферму з перекриття, вихопився на похилений простінок, який ледве тримався. Курява од вибуху стала потроху спадати, розвіюватись, але ще добре ховала його. Він вибіг на самий верх простінка, тут уже було видно все довкола; на нього дихнуло вітром, який швидко розганяв куряву. Бетонованим пругом, утримуючи рівновагу руками, щоб не впасти, дістався до краю обвалу, — попереду, за якихось три кроки, з'явив дірою вищерблений мур зовнішньої горожі, далі за ним, буцім у світі нічого й не сталося, тихо тулилося серед зелені кілька будиночків, і зовсім близько вгорі, на схилі, рукою подати, вабив ліс і Альпи: його надія, його життя або смерть — його доля.

Іван умить оглянув усе це, взяв у зуби пластмасову рукоятку пістолета і стрибнув. У гребені горожі стирчали гострі залізні шпичаки, він обіруч ухопився за два і, не гаючись, ривком перекинув тіло на той бік.

Плигати, одначе, не квапився, витягнув ноги, щоб було нижче, і тоді одірвався. Він упав у чорнобиль, ухопив рукою пістолет і щодуху кинувся картоплинням уздовж високої дротяної загорожі.

Позаду стріляли й лементували, десь далі почулося гавкання вівчарок — і це було найгірше, — але думати, переінакшувати щось уже не випадало. Декілька куль продзижчало високо над головою, і він, біжачи, відчув: це не в нього, мабуть, його ще не побачили. Роздряпуючи пальці на босих ногах, переліз через сітку загорожі й колючою шлаковою доріжкою ще швидше подався далі — все вгору, до близької околиці.

Вибух бомби в цеху стривожив людей. Збоку від якогось білого будиночка чимдуж бігло до заводу двоє хлопчаків; вони, на щастя, не помітили його, і Йван помчав далі. Але ось попереду з-за кущів акації, мало не біля самих його ніг, вигулькнула дівчинка в квітчатій сукенці з коновкою в руках. В очах у неї промайнув жах, вона зойкнула, і коновка з брязкотом покотилася по доріжці. Він мовчки промчав мимо, вискочив на ширшу вулицю, зиркнув в один бік, у другий — вулиця була порожня. Іван перебіг її, продерся крізь колючу гущавину посадки і тоді впав. Спереду будинків уже не було, на пагорбі спокійно простяглася нескошена лука — у безвітряній тиші дрімав ромен, лагідно погойдувалися мітелки якоїсь трави; далі й вище у рівчаках та урвищах починався ліс. Над усім у спекотливому червневому небі юрилося сизе громаддя Альп.

Гамуючи шалений віддих, Іван прислухався. Ззаду долинали вигуки та постріли, стали голосніше валувати вівчарки, але це там, на заводі, — за ним же, здається, не гналися. Рукавом смугастої куртки він стер з обличчя піт, який заливав очі, звівся на лікті, намічаючи лукою шлях угору; недалеко помітив яругу, що ближче підступала до містечка, туди ж крутим схилом збігали зверху поодинокі на узліссі ялинки. І він підхопився.

Це було дуже важко, бо ноги стали зовсім неслухняні і мляві, а тіло чимраз тяжчим. На середині схилу він знову озирнувся. Собачий гавкіт наближався, пролящала близька черга, але куль він не почув — отже, і

це не в нього. В інших. Певно, там розбігалися. Це полегшувало його становище, і він уперше подумав про хлопців. І вперше болісно здригнулося його серце: навряд чи врятувався хтось, мабуть, усі заплатили собою за його волю.

Він знесилено біг пагорбом. Позаду, мов на долоні, стало видно все оце австрійське містечко, на околицях якого розмістилися довгі, ніби ангари, громадища заводу, де-не-де чорніли провалля та руїни від бомбування; довжелезна горожа-мур в одному місці була повалена, біля неї в кінці корпусу стирчали покороблені ферми перекриття. І там, видно було, снували, метушилися люди. Він пригнувся (коли присісти в траві, вже можна було сховатися за пагорком) і так навзгінці хвилин кілька біг униз, до яруги, поки нарешті, затулений пагорком, не розігнувся. Поруч на косогорі стояв ліс.

Обтираючи рукавами обличчя, він спинився, далі треба було йти схилом трав'янистої яруги-розпадини. Підйом тут був ще стрімкіший, обіч, між слизького каміння, бурхливо вирував струмок. Іван швидко йшов, аж поки дістався до перших поодиноких ялин, і тут позаду долинуло собаче гавкання. Здалося, ніби це було зовсім близько, за пагорком, і він знову знесилено побіг угору. Хоча б якось устигнути до лісу, в гущавину ялин, там легше сховатися, можна б якось обдурити переслідувачів або, коли вже не судилося вирватися на волю, — загинути недаремно.

Та добігти до лісу Іван не встиг.

Він ліз по траві вгору, обминаючи великі й малі обвали скель з подрібненою довкола жорствою, і майже добирався до ялинового узлісся, коли позаду, вигулькнувши з-за пагорка, голосно й розлючено загарчали собаки. Іван кинувся вбік, до молодії ялинки, і, пригнувшись, визирнув з-поміж гілля: через бугор, вилискуючи в траві бурою спиною, його слідом мчала вівчарка. Десь за нею хрипко загавкала друга, німців, однак, не було видно.

Тоді він озирнувся, збагнув, що до гущавини вже не встигнути, ширше розставив ноги й міцніше затис у кулаці пістолет. Скільки в магазині було патронів, Іван не знав, лічити їх тепер було ніколи, хоч хлопець і розумів, що в патронах його порятунок. І він на мить розслабив м'язи, намагаючись рівніше дихати. Треба було заспокоїтись, зібратися з силою, погамувати серце в грудях, щоб ударити без промаху.

Собака тим часом побачив його, загавкав дужче, лютіше, зморено відсапуючись, і все плигав угору. Стоячи за ялиною, Іван пригнувся, поглядом одміряв якусь півсотню кроків до гострої камінної брили у траві й націлив туди пістолет. Вівчарка розгонистими стрибками наближалася, прищуливши до голови вуха, витягнувши хвіст; уже стало видно її роззявлену пащу з висолопленим язиком і жовтими іклами. Іван затамував віддих, намагаючись якнайкраще влучити, і, трохи не підпустивши собаку до каменя, вистрілив. І в ту ж мить збагнув — промахнувся. Пістолет шарпнуло стволом угору, засмерділо порохом, вівчарка загарчала лютіше. Тоді він, майже не цілячись, але фізично відчуваючи напрямок її страшного бігу, квапливо вистрілив удруге. І раптом тиха радість на мить спалахнула в його душі — собака заскавчав, перекинувся через голову і за якихось двадцять кроків од нього затіпавсь у траві всім тілом. Іван уже ладен був метнутися в ліс, як раптом угледів недалеко ще одного — величезний з підпалинами на боках вовкодав, широко викидаючи лапи, засапавшись мчав угору. За ним у траві волочився-підстрибував довгий ремінний поводок.

Усе ж Іван запізно помітив небезпеку. Похапцем тицьнув назустріч пістолетом, але пострілу не було, певно, щось заїло, тоді він шарпнув пістолет до себе, плеснув по затвору долонею, але вовкодав був уже поруч, хрипко рикнув і скочив. Іван, пригнувшись, кинувся за ялину, собака пронісся повз його плече, важко перекутнувся і з роззявленою пащею метко скочив назад. Іван, не знаючи як оборонитися, виставив уперед руки.

Це був занадто рвучкий стрибок, Іван не встояв на ногах, пістолет випав, і вони обоє, людина й собака, покотилися по землі. Здавалось, усе

швидко закінчиться, але Іван в останню мить устиг схопити вовкодава за нашійник і з нелюдським напруженням рук не дав зчепитися на собі його зубам. Собака дряпнув його кігтями, десь, тріснувши, роздерлась одежина. Іван, проте, щосили тримаючи пса за нашійник, лівою рукою схопив його за передню лапу і крутнув. Отак вони ще разів зо два перекотились одне через одного — собака й людина — і знов опинилися поруч. Іван викинув убік ноги й намагався якось вилізти на вовкодава, але той оскаженіло поривався до нього, і Іван відчув, що довго так не витримає. Тоді він востаннє зібрав усю спритність, крутнувся на землі, перекинув через себе собаку і щосили придавив йому коліном ребра. Той теж шарпнувся, мало не вирвавши з рук нашійника, гавкнув, але — Іван відчув — під коліном у нього щось ніби хруснуло.

Собака пронизливо заскавчав, людина, здираючи з пальців шкіру, тугіше закрутила нашійник і ще дужче налягла коліном. Однак вовкодав вискnuв, підкинув задом, ошаліло шарпнувся і вирвався.

У Івана щось озвіріло в душі, він зіщулився, одразу ж чекаючи нового стрибка. Але собака не стрибав, розпластався на землі і, витягнувши вперед товсту морду з висолопленим набік язиком, часто, змороно дихав і дико дивився на людину. В Івана, натруджена нашійником, нестерпно пекла права рука, нервово сіпався від перевтоми плечовий м'яз, мало не вискакувало з грудей серце. Якусь мить, поклавши на траву тремтячі руки, він теж стояв навколішках і майже не по-людському, здичавіло, дивився на собаку.

Вони обоє несамовитими очима стежили один за одним, побоюючись пропустити один в одного перше бажання скочити. Іван до того ж дуже боявся, що ось-ось з'являться німці — цих кілька секунд здались йому вічністю. Потім він подумав, що вовкодав навряд чи кинеється на нього, і нерішуче звівся на ноги. Не одводячи погляду від собаки, Іван метнувся вбік і вхопив у траві каменя. Вовкодав наїжачив хребет, ударив по землі хвостом, — ось-ось стрибне, однак не стрибнув, — мабуть, йому дісталось не менше, ніж людині, і він тихенько, безсило скавулів. Тоді Іван рішучіше ступив назад ще раз, вовкодав підвів голову, посунувся,

поводок його зашарудів у траві. Проте собака не побіг і не плигнув. Іван, побачивши це, посмілішав і боком мерщій подався вгору до ялини, де був пістолет.

Собака заскавчав од безсилої люті, тягнучи покалічений зад, ослабло поповз у траві і спинився. А людина вхопила на траві пістолет і зморено, скільки вистачало сили, почваланала розвилкою угору, в ялинову гущавину.

2

За якихось п'ять хвилин він уже був у лісі й біг уздовж вируючого струмка з прозорою водою. Ліс тут був чистий, без ломаччя, проте бігти заважали густі брили скель. Підйом теж був крутий, і Іван швидко знесилився. Чекаючи й боячись нового переслідування, Іван скочив було до струмка, щоб збити вівчарок із сліду. Але крижана вода холодом ударила в ноги, і він, пробігши якихось двадцять кроків, вискочив знову на берег. Видряпавшись на скелясту кручу, струснув, перезаряджаючи, пістолет, — затвор викинув на каміння перекошений патрон. Іван нагнувся, щоб підняти його, й раптом обімлів — крізь гомінке булькотіння струмка десь позаду долинула розмова. Одразу забувши про патрон, він шпарко подався вгору, трохи вбік од струмка, на схил яруги, проліз крізь гущавину молодого ялинника й, ледве гамуючи дихання, поліз рачки.

Спочатку йому здалося, що навкруги було тихо, тільки жебонів струмок і шуміло верховіття ялин. Подув фен,[1] і в небі із-за гір вплив скуйовджений краєчок хмари — швидко насувався дощ. Іван сторожкими очима оглядівся довкола, зазирнув униз на каміння, під ялинами — наче ніде нікого. Він уже рушив був далі, коли позад нього залунало трохи притишено, але наполегливо:

— Русо!

Він схилився нижче, пригнув голову — ні, то був не німець, а, мабуть, якийсь гефтлінг.[2] Бракувало ще клопоту чекати на когось, тут хоча б

самому видертися — знав із власного досвіду, як це важко. Німці, певно, зчинили вже тривогу і наздоганяють — не так це просто втекти.

І він щодуху подався далі, продираючись між камінням і ялинами вище, навкоси гористим лісовим схилом. Струмок лишився десь осторонь, дзюрчання його притихло, дужче й виразніше почали шуміти ялини; свіжий вітер скрізь гойдав верховіття; сонце сховалося; спохмурніле небо чимраз далі й ширше облягала сіра хмара. Було парко, куртка на спині змокла від поту, смугастий берет Іван десь загубив і обличчя витирав рукавами, невпинно оглядаючись навкруги та прислухаючись. Одного разу, відхекуючись, він почув далеке ще, але настирливе стрекотіння мотоциклів: тут десь проходила дорога, і німці, напевне, вже оточували місцевість. Охоплений сумовитим передчуттям, Іван дослухався, міркуючи, як тікати далі, і водночас по якомусь невловимому звукові збагнув, що позаду хтось біжить. Це вже було зле: може, то зовсім не гефтлінг, а німець! Іван одскочив за моховитий окоренок ялини і клацнув запобіжником пістолета. Тим часом мотоцикли з чимраз дужчою тріскотнявою наближалися. "Оточують, сволота..." — майнула думка. Іван озирнувся, вклякнув за ялиною на одне коліно і звів стиснутий у кулаці пістолет. Знов унизу застукотіли по камінню кроки. Він придивився, виразно відчуваючи в гущавині місце, де з'явиться людина. Якийсь час там нікого не було видно, й Іван напружено чекав. За мить унизу на галявину між дерев вибігла легка смугаста постать, на вигляд ніби підліток, озирнулася, жваво скинула очима вгору й побачила його.

— Русо!

Жінка?! Це його здивувало і збентежило, він мало не вилаявся з досади, але рев мотоциклів одвернув його увагу — вони вже були тут, тільки вище над ним. Іван крутнувся на землі, не знаючи, куди податися: між деревами, які росли рідко, його легко могли побачити зверху. І він метнувся до неглибокої виїмки-ніші під досить крутою скелею, пригнувся — весь втілення пильності й остороги. Смугаста постать унизу на мить зникла за краєм урвища, і він не дивився куди, — побоюючись

мотоциклів, напружено слухав. Та ось ізнизу, з-за каменя, з'явилася дівчина в довгій, не на її зріст куртці з підкасаними рукавами і червоним трикутником на грудях. Вона бистро зиркнула обабіч, і він помітив, як під копицею чорного, давно не стриженого волосся радісно блиснули такі самі чорні, мов маслини, очі.

— Чао!

Іван чув уже це слово і зрозумів його — так завжди віталися гефтлінги-італійці. Однак тепер, прислухаючись до тріскотняви над головою, він промовчав, чекаючи, що дівчина ось-ось плигне кудись у схованку. Але вона була зовсім байдужа до небезпеки, знов озирнулась і квапливо загомонила по-німецькому, як збагнув Іван, когось проганяючи від себе. Він глянув у підлісок — там, звідки вискочила дівчина, припадав навколішках іще хтось у смугастому, але той одразу ж шмигнув назад і щез у густому ялиннику. Іван уже хотів був кинутися кудись далі від цих гефтлінгів, як дівчина легко вискочила на брилу, нагнулася, спритно сунула ноги в колодки, що їх досі тримала в руках, і, захляпавши ними, подалася до нього.

Іван аж зіщулився з страху. Мотоцикли ревли мало не в них над головою, і її недоречна, напоказ, відвага гнівом шмагнула його напружене до болю відчуття: їх же легко могли виявити. Він, пригнувшись, стрибнув до дівчини і, вхопивши за руку, сердито рвонув під скелю. При цьому він тихо, але розлючено лайнувся. Вона піддатливо й легенько, мало не впавши, майнула за ним, одна колодка впала з її ноги, — стукаючи по камінню, покотилась геть.

— Ой, клумпес! — приглушено скрикнула вона. Оглушливо тріскочучи, мотоцикли один за одним проносилися десь угорі, зовсім близько, а вона, не зважаючи ані на них, ані на його неприховану лютість, вирвала руку й кинулася по колодку. Іван не встиг її вдержати, лише скреготнув зубами. Тим часом дівчина, спритно вхопивши колодку, метнулася назад, мигцем, ніби винувато, зиркнула на нього. В її очах

блиснув азарт і неслухняність збитошної пустотливої дівчинки. Тоді Іван, не стримавши напруження й гніву, ляснув її по щоці.

Дівчина зойкнула, але не відсахнулася, тільки впала під скелю поруч і з-під ліктя стрельнула на нього вгору очима, сповненими якогось грайливого подиву.

Мотоцикли — було чути — віддалялись, і Іван одразу ж пошкодував, що не стримавсь. Дівчина на мить зосередилася, округлила очі, дослухаючись, і, здавалося, тільки тепер усвідомила, що тут їм загрожувало. Підібгавши коліно в такій же смугастій, як і в нього, холоші, насунула на ступню колодку. Потім знову глянула на нього й, по-дитячому невміло вимовляючи слова, ніби шикиряючи, повторила його лайку.

Це, як і його ляпас, було так несподівано і незвичайно, що в Івана щось стрепенулося, зрушило — щось людяне на мить виповнило його заскорузлу від горя душу, і він уперше за сьогоднішній день здивовано й широко розкрив очі.

— Ого!

— Ого, — повторила, ніби передражнила вона, певно, виказуючи тим свою вдавану образу, і навіть з деякою цікавістю глянула на нього. Осяйна врода цієї дівчини і незвичайна її сміливість у такому більш ніж складному становищі збивали його з пантелику.

— Ти куди біжиш? — швидко й суворо зронив він, зиркаючи додолу на її цибаті в колодках ноги.

— Вас?[3]

— Вас, вас! Куди біжиш?

— Русо бежіш — іх[4] бежіш.

Іван спідлоба кольнув її сердитим поглядом, однак на її обличчі відбивалась увага і намагання зрозуміти його — густі чорні брови, що зрослися над переніссям, високо злетіли.

— Ти знаєш, куди я біжу? Я Русланд біжу. Зловлять — мені буде пуф, пуф. А тобі оце, — він черкнув себе пальцем по горлянці й показав угору.

Вона зрозуміла, посміхнулася, навіть, здалось йому, пхикнула: мовляв, що мені шибениця. І ця її безтурботність розізлила його.

— Відважна! Розхрабрилася! Ну й біжи. Тільки без мене.

— Конєчно! — примирливо усміхнулася дівчина, і Йван подумав, що вона не зрозуміла його. Він хотів було заперечити, але в цю мить від містечка залунали постріли, вигуки, собаче гавкання. Мабуть, там когось ловили. Біс із ним, з цим дівчиськом, — треба було пробиратися далі, і він кинувся схилом.

3

Усе небо вгорі заволокла сиза каламутна хмара, розмірено погойдувалися верховини ялин, ліс занепокоєно гув, і перші краплини навкоси розітнули повітря.

Іван прудко, зумисне не сповільнюючи ходи, ліз і ліз між дерев і каміння, лише тепер помітивши, як голе його коліно поблискує крізь подерту собакою холошу. Мабуть, поки стояв під скелею, холоша на стегні десь присохла до рани, а тепер одірвалася, бо рана раптом запекла. Позбивані об каміння пальці на ногах теж кривавили, якоюсь шпичкою він боляче наколов п'яту, але зважати на це не було коли.

Позаду тим часом усе змовкло, застукана дощем небезпека десь причаїлася, відстала, за ними поки що не було чути ніякого переслідування. Але воно повинне було озватись. Іван знав, що німці так їх не залишать, певно, вони поставили вже на ноги всю охорону, поліцію, собак. О, це було дуже нелегко — втекти, хіба що їм допоможе дощ: приховає, заглушить кроки, змиє сліди. Гострим нервовим поглядом Іван усе вдивлявся крізь ріденький, ще затуманений серпанок дощу і дуже стерігся, аби не натрапити на якусь засідку. Час від часу він іще ловив позаду стукіт кроків своєї супутниці, вона відставала, губила з ніг то одну, то другу "клумпес" і потім підтюпцем наздоганяла його. Тоді кілька хвилин чулося поруч її уривчасте від утоми дихання, але незабаром воно знову зникало.

Іван намагався не зважати на неї: коли б вона відстала зовсім, він, мабуть, зітхнув би полегшено, але, поки вона була тут, поблизу, не міг кинути чи прогнати її й піти самому. Він тільки думав: і звідки її, на лихо, принесло до нього! Диви ти — вирвалася з заводу, наздогнала, вже на що він шпарко йшов, а ось не відстала. Хоч він і чимало змарнував часу на собак, іще добре, що німці загаялися, не налетіли на ту яругу. Дощик тим часом усе густішав, усе щільніше оповивав лісисті гори теплий туман — це тішило Івана, так легше було заховатися в лісі, якнайдалі одійти від містечка.

Тільки під дощем іти було не дуже приємно, наскрізь промокла куртка гидко облипала тіло, холоші тяж забрюхались, і він закотив їх, як, бувало, косарі, — до колін. Спочатку Іван радів, що завдяки дощеві зблякне, потьмяніє його смугастий, помітний здалеку строкатий одяг. Воно так і сталося, лише клятущі кружечки мішеней, намальовані клеєвою фарбою, ніяк не мутніли і стали ще помітніші на змокрілій куртці.

Так минула година чи й більше, коли, продираючись крізь мокрий хвойний підлісок з туго нап'ятими поміж гіллям струнами павутиння, на якому тремтіли дрібненькі капельки води, Іван побачив дорогу. Гладенька, блискуча од вологи стрічка її легко згиналася на повороті і

зникала в горах. Іван спинився, дослухаючись, — здається, дорога безлюдна. Тоді він озирнувся — дівчина, одхиляючи від обличчя мокрі гілочки ялинок, оддалік пробиралася до нього. Треба було зачекати її і перейти дорогу разом, бо сама вона ще зробить щось не так і викаже обох.

Дівчина підійшла і стомлено спинилася поруч, теж помітивши дорогу, вже з більшою обережністю, ніж напочатку, поставилася до небезпеки. Він бистро ковзнув поглядом по її мокрій смугастій куртці, яка щільно обліпила гнучкий тоненький стан, маленькі гострі перса, і знову спохмурнів — так це не пасувало до того ризикованого становища, в якому вони опинились. А вона, видно, зраділа зупинці, відпочивала. Взявшись рукою за вершечок сосонки, другою вилила з колодок воду і стомлено, хоч і не дуже заклопотано, зітхнула.

Іван, відчуваючи поруч її рухи, терпляче переждав, поки вона все опорядить, і тоді рушив ближче до дороги. Принишкла і, певно, зморена дівчина попленталася за ним.

Біля дороги він став навколішки за каменем, приглядився, потім спритно вскочив у забетонований кювет; гукнувши "Іди сюди!", подав їй руку. Дівчина мовчки ухопилася за його пальці, стрибнула, глухо стукнувши об бетон колодкою. Він різко звелів: "Скидай!" Дівчина здогадалася, скинула колодки і підхопила їх вільною рукою.

Так, узявшись за руки, вони вибігли на мокрі бетоновані плити дороги. Моросив дощ і тут же змивав їхні мокрі сліди. Втікачі перебігли на той бік, і Іван випустив її руку. За кюветом вона, певно, поколола ноги об щебінку, бо зойкнула і, змахнувши у повітрі рукою, сунула ноги в колодки й квапливо подалася схилом за ним угору.

Схил, одначе, тут був стрімкий, з урвистими кручами, зарослий кривими молодими сосонками, крізь вершечки яких, скільки вони не лізли, все виднівся внизу блискучий вигин дороги. Тепер Іван не дуже

старався витримати темп, зморився сам, та й вона — відчував — на межі своїх, мабуть, уже не дуже великих можливостей. Подолавши надто стрімку місцину, Іван спинився під гіллястою сукуватою сосною, щоб перепочити, й став спостерігати, як видирається його супутниця. Одна колодка злетіла в неї з ноги і швидко покотилася по камінню. Дівчина скрикнула: "Порка мадонна", [5] — оглянулась і втомлено сіла, очевидно, не наважуючись спускатися назад. Проте згодом покульгала вниз, узяла колодку і глянула звідти на Івана. В цьому погляді він помітив заспокоєння і тиху вдячність за те, що не пішов без неї. Іван сів між покрученого коріння на суху колючу землю й зачекав, поки вона вилізла на кручу і знеможена впала поруч.

— Кинь ти їх до дідька, — сказав він, маючи на увазі колодки.

Вона, не розуміючи, глянула на нього. Тоді Іван показав на "клумпес" і махнув рукою вниз. Дівчина, видно, здогадалася й заперечно похитала головою, поворушивши при цьому маленькою, мокрою і, як здалося йому, дуже тендітною ніжкою. Він одразу збагнув недоречність своєї поради, так само як і те, що зазнає вона ще лиха з цими завеликими, не з її ноги колодками.

Але і його ноги, покалічені камінням і суччям, аж пекли, особливо мучила при ході ліва нога. Тепер, мимоволі затягуючи хвилину відпочинку, Іван вирішив подивитися, що там, і, підібгавши руками ногу, глянув на вимиту дощем підошву.

— Русо очен, очен фурайозо? Как ето дойч?.. Бйозе! [6] — раптом сказала дівчина.

Іван за рік полону трохи навчився розуміти по-німецькому, второпав, що вона сказала, але відповів не одразу.

У п'яті була колючка, хлопець спробував витягнути, але мізерний кінчик її ніяк не давався в пучки.

— Бйозе! Будеш бйозе, коли смалений півень дзьобане, — непривітно озвався він і додав уже для неї: — Який там бйозе? Я гут.[7]

— Гут?

Вона посміхнулась, обіруч пригладила мокре, лискуче волосся і, витерши об штани долоні, навколішки поповзла до нього.

— О, дай!

Іван усе ще не міг ухопити за кінчик колючки, а вона легенько і на диво просто, по-товариському пригнулася, холодними тонкими руками обхопила його велику, сорок третього розміру ступню, поколупала в ній нігтями і, перш ніж він устиг збагнути для чого, зубами куснула п'яту. Іван нерішуче шарпнув ногу, але дівчина втримала, її зуби лоскотнули товсту шкіру п'яти, й коли незабаром розігнулася, то в її білих рівненьких зубах стриміла маленька чорна колючка.

Іван не здивувався й не подякував, а, підібгавши ногу, глянув на п'яту, потер, спробував ступнути — стало, здається, краще. Тоді він уже з більшою приязню, ніж досі, подивився на дівчину, на її мокре, смугляве і знову радісне обличчя. Вона не одвела усміхненого погляду, взяла із зубів колючку і пустила її за вітром.

— Спритна, еге ж, — стримано, ніби не бажаючи визнати перевагу дівчини, сказав Іван.

— Спі-рі-тана, — весело повторила вона і спитала: — Что єст спірітана?

Хлопець внутрішньо посміхнувся і потер п'ятірнею свою мокру стрижену потилицю.

— Як тобі сказати?.. Це, взагалі, гут.

— Гут?

— Я.[8] Гут.

— Ду гут, іх гут,[9] — радісно мовила вона й засміялася.

А він, ніби щось пригадуючи або зважуючи, довше, ніж звичайно, подивився на неї. Дівчина раптом схаменулася, ніби злякавшись своїх веселощів, мерзлякувато затремтіла, і він подумав, що треба йти. Дуже не хотілось вилазити на мокречу з-під цієї сухої гіллястої сосни, а проте він мусив підвестися. Дощ лив як з відра, одноманітно шумів ліс. Негода, мабуть, зіпсувала німцям обласу — це дуже підбадьорювало. Невідомо скільки полонених прорвалося в гори, може, комусь і пощастить. Іванові пригадався той третій гефтлінг, що мало не приєднався до них, і хлопець, перш ніж рушити з-під сосни, повернувся до дівчини, яка витрушувала свої колодки.

— А хто це біг за тобою?

— Бежалъ, да? Гефтлінг. Тедеско гефтлінг.[10]

— Що, знайомий? Товариш?

— Нон товариш. Кранк гефтлінг. Болной, — тоненьким пальчиком вона доторкнулася до своєї скроні.

— Придуркуватий?

— Я.

"Диви, з нею можна порозумітися!" — задоволено подумав Іван і одвів погляд. Чомусь незручно було дивитись, як до цього, в її глибокі, широко розплющені очі, в котрих так виразно відбивалися різноманітні почуття.

— Гаразд. Дідько з ним. Ходімо.

Здається, вони вже далеченько одійшли від табору, німці, мабуть, прогавили їх. Напруження в душі трохи спало, і Йван ніби здалеку вперше озирнувся в думках на те, що скоїлось цього шаленого дня.

4

Того дня зранку п'ятеро їх у напівзруйнованому нічним нальотом цеху викопували бомбу, що чомусь не вибухла.

Вони були гефтлінги, точніше — флюгпункти. Надія вижити тут, у таборі смерті, майже покинула їх, і єдине, що їх ще хвилювало, — це бажання останній раз рискнути вирватися на волю, чи, як казав найязикатіший із них — маленький чорнявий солдат на прізвисько Жук, — якщо вже залишати цей світ, то раніше грюкнути дверима.

Дуже нелегка і небезпечна праця, однак, посувалася до кінця. Підважуючи бомбу ломами, вони, нарешті, видобули її з-під брухту й, притримуючи за покарлючений стабілізатор, обережно поклали на дно ями. Далі мало бути найризикованіше і найважливіше. Поки інші, затамувавши віддих, завмерли довкола, здоровило з великими ручиськами у смугастій, як і в усіх, куртці з кольоровими кружечками на грудях і спині, колишній чорноморський матрос Галадай накинув на запальник спеціальний ключ і наліг усім тілом. На його оголених до ліктів м'язистих руках надулися жили, на скронях набухли вени, і запальник трохи подався. Галадай ще разів два натужно повернув ключем, а потім сів навпочіпки й швидко почав викручувати запальник руками. Він, певна річ, був непридатний, бо дуже погнувся при падінні на землю і в такому стані не міг пригодитися бомбі в її страшному ділі. Бомбу минулої ночі скинули з американського "Б-29" чи з англійського "Ланкастера", котрі мало не доценту рознесли це затиснуте в Альпах австрійське містечко. Проте і з бракованим запальником бомба була справна й усе ще таїла в собі п'ятсот кілограмів тротилової сили, на які і розраховували п'ятеро

смертників. Як тільки отвір у бомбі відкрився, до Галадая нахилився Жук. Він дістав з-під поли куртки новенький на вигляд запальник, якого вони вчора дістали від пошкодженої, з відбитим стабілізатором бомби, і худими нервовими пальцями почав укручувати його на місце попереднього.

Але хлопець квапився, не потрапляв у різьбу, залізо скреготіло, й Іван, щоб хтось не застукав їх, зіп'явшись навшпиньки у своїх колодках, виглянув угору.

Поблизу, здається, все було тихо. Зверху над ними понависали покороблені балки, з безлічі пробоїн у даху падали на долівку скісні промені світла, було задушливо і курно. За рядом бетонних підпор, у підсвіченій сонцем куряві, чувся приглушений гомін, там, зрідка перегукуючись, ворушилися, снували десятки людей, котрі розбирали завали і руїни. Там же були й есесівці, які не дуже полюбляли дивитись, як знешкоджують бомби, і, звичайно, трималися на відстані.

— Ну, сволота, тепер начувайтесь! — стиха, ледве стримуючи гнів, вимовив Жук.

Галадай, підводячись од бомби, буркнув:

— Помовч. Не кажи гоп, поки не перескочиш.

— Нічого, браточки, нічого, — витираючи спітнілого лоба, озвався з кутка Янушка, колишній колгоспний бригадир, а тепер одноокий гефтлінг, оздоблений мішенями за три спроби втекти на волю. За вдачею він був оптимістом, якщо тільки могли бути оптимістами полонені в таборах, і, незважаючи на скалічене око та відбиту селезінку, завжди всіх підбадьорював — і тоді, коли підмовляв людей утекти, і тоді, коли в пошарпаній вівчарками одежі під конвоєм повертався до табору.

Так висловлювали вони своє ставлення до того, на що зважилися, крім хіба Сребнікова, який, за звичкою покашлюючи, стояв осторонь, біля земляної стіни, та ще Івана. Сребніков з самого початку сприйняв весь цей задум без захоплення, бо йому не принесла б радості і щаслива втеча — швидше, ніж табірний режим, Сребнікова добивав туберкульоз. А Іван Терешка був собі мовчуном і не любляв зайвий раз озиватися там, де й без того було все ясно.

Галадай тим часом обтер долоні об смугасті штани і глянув на людей — звичайно, він тут був заводієм.

— Хто ударить?

На мить усі знітилися, втупивши у долівку погляди, ніяково обмацуючи ними довгий корпус півтонної бомби з розгонистими подряпинами на зелених боках. Від цього, мабуть, найважливішого питання усім стало незручно. Замислився невеселий, з сивою щетиною на запалих щоках Янушка; завмерла нервова рішучість у зірких очах Жука; Сребніков навіть кашляти перестав, опустивши уздовж плаского, як дошка, тіла руки, і погляд його зробився тужливий-тужливий. Було очевидячки, що це питання, про яке всі думали, непокоїлись і мовчали з самого початку, з мукою вирішуючи його кожний для себе, викликало тепер в душі болючий, тривожний сум.

Буйновиде Галадаєве обличчя виражало суворість і незламну рішучість.

— Охочих немає, — похмуро озвався він. — Тоді кинемо жеребок.

— Звичайно. Так краще, — стрепенувся й підступив ближче до заводія Жук.

— Що ж, кинемо, — погодився і Янушка. Стримано, але, здається, полегшено кашлянув Сребніков. Іван мовчки одним махом увігнав у землю кінець лома. Але Галадай, плеснувши себе по стегну, сказав:

— Кинеш тут... Ані сірника тобі, ані соломинки.

Він уважно роздивився і схопив у кутку важку, з довгим держакom кувалду.

— Так-от. Бери вище.

І, сівши навпочіпки, взявся обіруч за держално біля самої кувалди. Четверо інших теж зблизилися до нього, посхилялись головами. За Галадаєм ухопився рукою Жук, за ним зімкнулися вузлуваті Янушкові пальці, потім — долоня Сребнікова, за нею широка Іванова п'ятірня, потім знову Галадаєва, Жукова, Янушкова, і коли над плетивом рук залишився малесенький кінчик держака, за нього повільно взялася тремтлива пітна рука Сребнікова.

Усі полегшено зітхнули, підвелися й, постававши попід стінами, якусь мить намагалися не дивитись один на одного.

Галадай простягнув кувалду тому, хто повинен був з нею померти.

— Так що справедливо. Без обману, — як і перше грубувато, але з ледь помітним співчуттям озвався він.

Сребніков чомусь перестав кашляти, похитнувся, взяв держак кувалди, мовчки повернув його в руках, спробував переставити й поклав. Його сумні очі звелися на хлопців.

— Не розіб'ю я, — тихо, голосом засудженого вимовив він. — Не подужаю.

Усі знову припишкли. Галадай гнівним поглядом блиснув на смертника.

— Ти що?

— Не розіб'ю. Сили вже... нема, — сумно пояснив Сребніков і важко, надсадно закашлявся.

— Ну й ну! — сплюнув Жук. — Сукали-сукали мотузочку...

— Що ж... Звичайно, де там йому розбити... Знесилів, — ладен був погодитися з тим, що відбулось, Янушка.

В Івана всередині мовби перевернулося щось: хоч він і розумів, що Сребніков каже правду, але така несподіванка викликала в хлопцеві гнів. Якусь мить Іван уважно й презирливо спідлоба дивився на невдаху Сребнікова, щось вирішуючи в думці. Помирати, звісно, він не хотів, завжди прагнув жити, тричі пробував вирватися на волю (одного разу дійшов майже до Житомира). І разом з тим у житті, виявляється, бувають моменти, коли замало всієї, набутої роками витримки, щоб подолати якусь мить образливої ніяковості.

І він рушив до Сребнікова.

— Дай сюди...

Сребніков здивовано блимнув сумними очима, слухняно розняв пальці на держаку. Іван переставив кувалду до себе і раптом скомандував сторожким голосом:

— Ну, чого поставали? Берімо. Нічого вичікувати!

Суворий Галадай, нервовий Жук, заклопотаний Янушка розгублено зиркнули на Івана і, пожвавішавши, наблизилися до бомби.

— Взяли! Жук, мотузку! Ломи давайте! Куди ломи поділи? — з нарочитою метушливістю розпоряджався Іван і, шукаючи заздалегідь наготовлені палиці, виглянув з ями. Хлопці, мабуть, помітили, як він здригнувся, бо раптом завмерли поруч, а Іван, передчуваючи лихо, повільно вирівнявся на весь зріст і скам'янів.

Осторонь від ями в курному потоці скісного проміння стояв командофюрер Зандлер і пильно вдивлявся сюди. Їхні погляди зустрілись, і Зандлер кивнув головою:

— Ком!

Іван нишком вилаявся, поставив під стіну кувалду і мерщій (затримуватися в таких випадках було небезпечно) пологим краєм виліз на розкидану довкола ями землю. Позаду занепокоєно притихли, затаїлися хлопці.

У запиленому, порожньому в цьому кінці цеху (боячись, що бомба вибухне, німці передусім повитягували звідси верстати) було парко, крізь побитий дах струменіло курне проміння сонця. А в другому зруйнованому кінці цієї велетенської, як ангар, будівлі, де розбирала завал команда жінок із сектора "С", снували, рухалися люди з ломаччям, ношами, по настилу з дощок котили навантажені брухтом тачки.

Зандлер стояв у проході, осторонь од великої смуги світла на бетонній долівці, й, позакладавши назад руки, чекав. Іван швиденько збіг з купи землі, дерев'яні колодки його лунко заляскали і стихли. Насупивши широкі русяві брови, він спинився за кілька кроків од Зандлера, на освітленому місці долівки. Есесівець смикнув пальцями широкий козирок кашкета.

— Ві іст міт дер бомбе?[11]

— Скоро. Бальд, глейх,[12] — насуплено відповів Іван.

— Шнелер гінаустраген![13]

Зандлер підозріливо глянув у бік ями, з якої стирчали голови хлопців, потім допитливо — на Івана. Той стояв по-солдатському виструнчившись, готовий до всього: мішені на куртці свідчили, що можна сподіватися будь-чого. Очима він впився у виголене, засмагле обличчя есесівця, який був, мабуть, ненабагато старший за нього, але сповнений усвідомлення своєї влади й арійської гідності. В той же час скісним настороженим поглядом хлопець стежив за кожним порухом загрозливих рук німця. Віддалік, на другій половині цеху, дві ланки у смугастій одежі поставили на долівку ноші й, напевне зацікавившись, перелякано чекали, що буде далі. Проте німець, ковзнувши поглядом по Івановій виструнченій постаті, яка зовні свідчила про готовність до дій, очевидно, зрозумів це по-своєму, бо не виказав підозри. Не маючи ніякого діла до цього флюгпункта, есесівець виставив до Івана щойно запорошений чобіт.

— Чісто! — переплутавши наголос, кивнув він на чобіт.

Іван, звісно, збагнув, чого від нього хотіли (це було тут не вперше), але на мить розгубився від несподіванки й завагався. Та Зандлер чекав з погрозовим спокоєм на обличчі з широкими щелепами, довго зволікати не випадало, і хлопець уклакнунв біля його ніг. Це була відверта наруга, і в душі він ледве вгамував, ніби коліном притис, бурхливий, такий недоречний тут гнів.

Низько схилившись, Іван чистив чобіт натягнутими рукавами своєї смугастої куртки. Чоботи були нові, хромові, певно, ретельно наваксовані вранці, бо голівка першого скоро почала яскраво відбивати сонце. Невдовзі чобіт увесь заблищав, тільки ще рант лишався запорошений та на самому носку ніяк не відтиралася свіжа подряпина. Тим часом

командофюрер, чиркнувши сірником, закупив, сховав у кишеню портсигар, і на Івана війнуло запахом сигарети — це до болю роздратовало йому нюх. Потім він, здається, струсив попіл — на стрижену голову хлопцеві посипались іскри, якась недотліла порошок жажуче обпекла шию. Гнів опанував Іваном, і він ледве стримував себе: так кортіло скочити, вдарити, збити з ніг, розтоптати цього поганця. Але хлопець чистив, переборюючи себе, щоб якомога швидше спекатися німця. Той, однак, не квапився, тримав виставлений чобіт доти, поки він не заблищав увесь від носка до коліна. Потім одставив ногу назад, щоб поставити другу.

Іван трохи розігнувся і в цю коротеньку мить перепочинку вперше зиркнув повз чобіт туди, де стояли, спостерігаючи їх, кілька жінок-гефтлінгів. Глянув якимось безтямно, без усякої уваги, але раптом щось примусило його схаменутися. Тоді він подивився пильніше, намагаючись збагнути, в чому річ, і збагнув. Лише тепер відчув, що краще б згинутися десь, аніж стріватися з таким нищівним презирством у таких великих очах. Чомусь Іван не встиг помітити нічого іншого — він навіть не зауважив, було то молоде чи, може, старе обличчя, — той погляд нестерпним докором запав йому в душу. Тим часом до його колін ступив другий запорошений чобіт з білою вапняною плямою на халеві. Іван не поспішав, тоді німець нетерпляче буркнув і носком тицьнув йому в груди. Щось із того, що дозволяло ще контролювати себе, зрушилося, пальці випустили рукави і в мертвій хватці вп'ялися нігтями в долоні. Відчайдушним ривком він звівся на ноги, підхоплений гнівною силою, від якої нестерпним тягарем налилися кулаки, й оскаженіло заїхав німцеві в щелепу. Це сталося так несподівано й блискавично, що Іван аж здивувався, побачивши, як майнуло перед ним біле, з великим кадиком підборіддя Зандлера, як злетів з голови кашкет, мигнув у повітрі блискучий чобіт, і есесівець глухо гепнув на бетонну долівку цеху.

Все ще не тямлячи, що сталося, Іван, пригнувши голову й широко розставивши ноги, з кулаками стояв перед німцем. Він чекав, що Зандлер зараз же скочить і кинеться на нього. В цю мить звідкись іздалека долинули схвильовані вигуки, тільки Іван не розбирав уже,

докоряли вони чи застерігали. Проте есесівець не кинувся, він спроквола, ніби перемагаючи біль, повернувся на бік, сів, повагом підняв кашкет, струсив з нього порох. Здається, він не квапився підводитись, сидів, широко розставивши ноги, в одному блискучому, а в другому нечищеному чоботі, потім пригладив рукою волосся, старанно надів кашкет. Звівши на очманілого флюгпункта важкий загрозливий погляд, рішуче рвонув шкіряний язичок кобури.

В Івановій голові блискавкою майнула думка, що все загинуло, та відчути прикрість від цього він не встиг — поруч клацнув затвор пістолета, і німець з несподіваною рвучкістю скочив на ноги. Це одразу вивело Івана з хвилинного оstownіння, і, щоб немарно померти, він ринувся головою на ворога.

Однак ударити він не встиг: раптовий громовий вибух одкинув його вбік, оглушив; земля задвигтіла, підскочила і рушила з-під ніг у чорну прірву безодні. Німця і все довкола накрило хмарою рудої куряви.

За якусь мить Іван відчув себе долі, навколо ще щось падало, сипалося, чадно, зі смородом шкварчало, йому запекло спину, чомусь із запізненням поруч гепнула і на шматки розлетілася цеглина. Відчувши себе живим, Іван прудко крутнувся, оглянувся — поблизу на бетонній долівці шкріб землю знайомий, з подряпиною на носку чобіт, у потоках куряви тіпалася, силкуючись кудись одповзти, постать ворога. Іван ухопив біля себе важкий кавалок бетону і, розмахнувшись, ударив німця по спині. Зандлер тріпнувся, зойкнув, мотнув у повітрі рукою. Це нагадало Іванові про пістолет. Він навколішках переліз через німця, вихопив з його знесилених пальців зброю і з шаленим стукотом у грудях кинувся в руду, клубчасту хмару куряви.

Похмура, непривітна ніч стріла втікачів у якійсь кам'янистій, зарослій кривулястим сосняком ущелині, що, потроху звужуючись, полого здіймалася вгору.

Не так моторно, як раніше, Іван ліз по замшілому камінню, зрідка спиняючись, аби зачекати дівчину, котра насилу пленталася за ним. Він думав, що було б краще вибратися з цієї похмурої ущелини. Там, десь нагорі, певно, було рівніше й рідший був морок, який тут сірим туманом почав оповивати провалля. Але хлопець уже не міг набратися рішучості, бо його сили теж вичерпувалися. До того ж дуже хотілось якнайдалі одійти від містечка, якнайкраще скористатися цим дощем, що до речі лив увесь вечір і так надійно приховав од вівчарок їхні сліди. І хлопець все вище й вище повільно пробирався в гори, бо тільки там, в Альпах, був якийсь порятунок — унизу ж, на дорогах, у долинах, на них чигала загибель.

Прокляті гори! Іван був вдячний їм за їхню недосяжність для німецьких охоронників з собаками, мотоциклами і заставами, але почав уже й ненавидіти їх за те, що вони так безжально відбирали сили і могли вкрай замордувати людину. Це зовсім не те, як під час його останньої втечі з Сілезії. Там зручно було вночі йти рівниною, полями й сіножатями: зірки в ясному небі показували шлях на Батьківщину. Прокрадаючись у німецькі села та фільварки бауерів, вони роздобували дещо з їжі — городину та молоко в бідонах, наготовлених біля хвіртки, щоб ранком відправити в місто. Весь довгий, нестерпно тяжкий од бездіяльності день утікачі, по черзі вартуючи, нишком пересиджували десь у збіжжі чи хмизняку. Правда, горя сьорбнули і там. Аж місяць пробиралася невелика групка їх, обідраних, неголених, страшних, до кордонів рідної землі. Невідомо, як іншим, а йому дуже не пощастило тоді: вирвавшись од німців, він потрапив до рук іще гірших нелюдів, зовсім своїх на вигляд.

Коли його везли до міста, навіть не вірилося, що вони не жартують — такі то були звичайні сільські хлопці: незлобиво лаялися зрозумілою мовою, були в простих селянських сорочках і піджаках і, крім дробовиків, не мали іншої зброї. Тільки в того, що з блакитною пов'язкою на рукаві,

висів через плече карабін. Таким же карабіном був озброєний їхній начальник Гриць.

А тепер ось гори — Лахтальські Альпи, невідомий, загадковий, ніколи не бачений край, і в ньому — маленька крихта надії здобути волю.

Іван дуже втомився і коли почав уже роздивлятися, де б відпочити, позаду щось глухо бухнулось, урвищем посипалося каміння. Він озирнувся — дівчина, спершись на руки, лежала на схилі й, здавалося, не пробувала підвестись. Тоді й він спинився, розігнувся, перевів подих, зачекав. У розпадині темніло. Зверху майже нечутно сіявся дрібненький, мов порошок, дощик, каміння довкола ледве сіріло, безладними космами чорніли у височині сосни, обважніле сутінками й негодою, низько нависло небо. Мокрий одяг, нагрітий під час ходьби, злегка парував, і волога спина — тільки-но спинись! — починала тремтіти. Іван побачив віддалік у присмерку темний пониклий силует своєї супутниці, ледь помітні рухи її голови і непорушні, оголені до ліктів руки — вона не підводилась. Перемагаючи неохоту, Іван спустився вниз, сунув за пазуху пістолет і, нагнувшись, обережно попід пахви підняв її легеньке тіло. Дівчина заворушилася в його руках, сіла, не підводячи голови. Постоявши, Іван з прикрістю подумав, що доведеться, мабуть, на цьому кінчати перший свій перехід і заночувати в цій ущелині.

Він оглянувся навкруги — з одного боку вгору круто здіймалося громаддя скель та каміння, а з другого схил губився десь унизу, в похмурій хаші сосняка — звідти повз і повз густий туман. Уже не можна було розібрати, яка там глибина — тільки далеко в сизій задушливій тиші жебонів струмок.

Іван торкнув дівчину за плече, даючи знак, аби чекала тут, а сам одійшов далі і знову вдивлявся в темряву — в одному місці скеля вгорі трохи звисала над кам'янистим схилом. Притулок, звісно, не дуже надійний, затишку в ньому небагато, але для змороної людини хоч якесь укриття.

Обережно ступаючи по гострих камінцях, Іван вернувся назад до дівчини.

Аж дивно, де поділася її недавня жвавість, її пустотливо-нерозумна відвага перед мотоциклістами — тепер вона була схожа на знесилену мокру пташку, яку невблаганна доля закинула в це каміння. Важко дихаючи, дівчина не реагувала на його дотик руки, не підвелась, а ще більше зіщулилась у маленьку тремтливу грудочку.

— Ходімо перепочинем, — сказав він. — Відпочинемо, розумієш? Ну, шляфен[14] трохи.

На мить вона притихла, перестала тремтіти, але не підвелась і не відповіла, а все ще сиділа, низько схиливши голову. Іван постояв іще трохи, чекаючи, потім обіруч згріб її під коліньми, щоб однести в затишок, але вона з несподіваною силою рвонулася в його руках, щось по-італійському скрикнула, дригнула ногами, і він випустив її. Постоявши трохи зніяковіло, він сердито подумав: "А, дідько з тобою. Сиди тут, вередя така!" — а сам рушив під скелю і сів знесилений. Тільки тепер відчув, як він ослаб, з заплющеними очима натягнув на потилицю комір куртки й заснув.

Світ умить перестав для нього існувати, поступившись місцем кошмарам сновидінь. Як завжди, цей перехід був такий непримітний, що здавався природним продовженням болісного щоденного життя. Щоразу йому привиджувався один і той же сон. Майже рік Іван щоночі переживав жахи одного дня війни, який, певно, навіки відбився в його змученій психіці.

Починалося все з дуже реального, страхітливого відчуття лиха, яке може принести з собою відступ. І хоч з часом ці переживання потьмарилися, заступлені іншим — великим і малим лихом, — але уві сні, помножені на безліч нових, з непослабленою силою мордували його почуття.

Як завжди, у першій яві цього сновидіння була облуплена українська хата, на причілку якої вугіллям було написано "Госп. Алексєєва" і під ним — стрілка, напрямом до цього господарства. Напис той був, можливо, місячної давності, коли армія ще наступала на Зміїв в обхід Харкова — бо тепер усе військо рухалося в зворотному напрямку. Ночами топили в річці тягачі, для яких не було бензину, розкидали по полю порозбирані гарматні замки, палили в садку штабні папери. Удосвіта на цьому подвір'ї, де прилаштувалися вони, після короткої офіцерської наради застрелився полковник, який командував групою оточених. Їхній роті звеліли прикрити відхід, і троє бійців з молодшим лейтенантом біля крайньої цієї хатини викопали вранці вузький окоп.

Це з того, що було й запам'яталося на все життя. Але тепер, у болісному чаду сновидіння, чомусь полковник той оживав, метушився по подвір'ю з планшетом у руках і лаяв Галадая, який з чорноморського матроса став командиром роти автоматників. Іще невідомо, чого з ним, сержантом Терешкою, в окопчику сидить не Абдурахманов, боєць їхньої розбитої батареї, який майже ні слова не розуміє по-російському, а флюгпункт Сребніков. А цей бідолаха Сребніков, замість того, щоб ладнати до бою свій кулемет, німецьким тесаком гарячково зіскрібає з гімнастюрки свої флюгпунктівські мішені й усе бурмоче самому собі: "Ні кроку назад! Ні кроку назад!.." І разом з тим зовсім реальна картина того давнього ранку: в ясному весняному небі народжується сонячний день, від хати навкоси через дорогу пролягла синювата прохолодна тінь, а під плотом, осипаючи долі росу, тремтить кропива та чорнобиль, і так само дрібненько деренчить, вібрує на кілку глечик. А за околицею шляхом у село йдуть танки. Вони ось-ось повинні виринути з-за цієї хатини, а Іван Терешка ніяк не може вставити в гранату запал. Він щосили запихає його пальцями, але маленький жовтий циліндрик, ніби навмисне дроблений грубшим, ніж треба, ніяк не лізе у відтулину. Терешка нервує, квапиться, ризкуючи підірватися, б'є по ньому кулаком, а коли опам'ятовується, то бачить, що в окопі він залишився сам, що всі товариші покинули його. І тоді звідкись приходить усвідомлення, що йому треба тікати, що він не дочув команди про відхід. Іван кидається грудьми

на бруствер, зсовуючи землю, намагається вилізти з окопу, але налиті незрозумілим тягарем ноги не слухаються його, і він сповзає назад.

А танки — поруч.

Сполоханий їхнім гуркотом, звідкись з городів у повітря шугає величезний, на півнеба, табун горобців, пурхає то в один, то в другий бік, і тут із-за хати, розривши на повороті землю, висовується танк.

Іван розуміє, що втекти не вдасться, мляво розмахується і кидає на дорогу гранату. Але граната чомусь не вибухає, а підскакує, шипить між двома коліями, і танк ось-ось об'їде її. Іванові робиться страшно. В цю мить з танка помітили окоп під стіною; крутнувшись на одній гусениці, танк збочує, і тоді невимовний жах охоплює Терешку: виявляється, що це свій танк — наша "тридцятьчетвірка".

З остраху за те, що накоїв, Іван непритомніє на якусь мить. А потім, обернувшись, кидається назад і мало не натикається обличчям на широке, блискуче лезо багнета, наставленого на нього, — німець робить раптовий короткий випад, і багнет м'яко, ніби щось чуже, протинає Іванові груди. Він знає, що це кінець, що його вбито, й аж захиляється з розпачу, хоча болю чомусь не відчуває.

Звичайно на цьому він прокидається від страху, але цього разу свідомість його існує ніби окремо від тіла, вона підбадьорює: мовляв, це ще не все, ще попереду буде полон, утеча — тому він не може загинути, навіть і пробитий багнетом.

Сонні ці видіння змінюються іншими. Він уже опиняється в селі, у своїх Терешках, на стародавній землі кривичів, і ніби це відбувається до війни, навіть до його призову в армію. Збитою овечими ратичками вулицею він біжить на околицю, до колгоспної комори, куди, він знає, пригнали з зав'язаними руками Галадая і з ним ще кількох знайомих гефтлінгів. У Івана крається серце від кривди та бігу, здається, ніби він запізнюється і

не доведе людям, що не можна зганяти злість на полонених, що полон — не провина їхня, а нещастя, що не вони здались у полон, а їх силоміць узяли.

Але він не добігає до околиці. Босі ноги його грузнуть у важкому липкому болоті, він ледве переставляє їх, німіють руки, все тіло, він біжить, ніби у воді, — повільно, трудно. Вибираючи дорогу, збочує до плоту й раптом бачить на ньому чийсь цибаті босі ноги. Іван задирає голову — на верхній жердині сидить незнайома дівчина з чорними високо піднятими бровами, у біленькому як сніг платті. Осяяна радістю, вона усміхається до нього чорними, мов стиглі сливи, очима й каже: "Чао, Іване!"

І він спиняється, забувши про хлопців і про все на світі, щасливий, збентежений зустріччю з нею, вперше побаченою, але начебто давня знайомою йому, бо саме вона жила в неусвідомлених його мріях. Не тямлячи себе від радості, він кидається до плоту, до неї, але, глянувши на себе, раптом опам'ятовується: адже він щойно з роботи, з поля, від трактора, на ньому старі, засмальцьовані й колінах штани й вилиняла на плечах сорочка. Зніжковілий, він спиняється, хмурніє, з її променистого обличчя зникає радісний усміх, мерхне яскрава білизна її плаття, і дівчина щезає, ніби привид. Тоді він кидається до плоту, хапається за жердини, за обплетене лозою кілля, але перед ним з'являється його мати. Поклавши на жердину руки, вона тихо стоїть по той бік у картоплинні, вся в темному селянському вбранні, й журливо каже йому:

"Фашистка вона. Хлопців твоїх німцям виказала..."

"Де вона? Де вона?" — хоче закричати він, але не може цього зробити, бо на його шиї мотузка — чорний шовковий шнурок, на якому завжди під барабанний бій вішали в їхньому таборі. Мотузка зашморгується, натягується, і другий кінець її, як поводок, волочиться за недодушеною ним у ярузі вівчаркою. Вівчарка жива й дужа, щосили шарпається. Іван падає, хоче крикнути, але голос у нього пропадає, і від якогось внутрішнього поштовху він прокидається.

— Ха-ха-ха!.. — лунає над ним дзвінкий дівочий сміх. Іван підводить голову, тре шию, широко розплющує заспані очі й перше, що бачить перед собою, це — яскраву блакить погожого ранку й поруч — білозубу дівчину з осяйною усмішкою.

— Баста шляфен.[15] Марш-марш.

Нараз його тіло, мов електричним струмом, пронизав холод. Він мовчав — йому важко було переключитися в реальний світ — і спостерігав її стриману веселість. А вона, спершись на руку, сиділа поруч і кусала стеблинку, якою, мабуть, полоскотавши, розбудила його. Від учорашньої апатичності та знемоги, здавалося, не лишилось і сліду.

— Марш, кажеш? Гаразд, поглянемо.

— Глядій, глядій, — погодилася вона, з хитрими іскорками в очах придивляючись до його обличчя. А він, знову затремтівши від холоду, схопився, несамовито замахав у повітрі руками, почав брикати ногами й присідати — випробуваний солдатський спосіб грітися. Дівчина, видно, здивувалася, високо над очима підняла широкі дуги-брови, потім засміялась, але так голосно, що він аж злякався.

— Тихше, ти!

Вона схаменулась, оглянулася, затулила долонею рота, однак в її очах усе ще стрибали невтримні пустотливі бісики. Іван суворо, з докором глянув на неї, потім прислухався, відчуючи, як наливається теплом і втомою задубіле тіло, а вона, не образившись, тихенько захихотіла знову.

— То гімнастик?

— Авжеж, гімнастика. Що ж, краще мерзнути?

Іван був заклопотаний і загалом не охочий до розмови, вона, певно, зрозуміла це, стала серйозною, мерзлякувато знизала вузькими худорлявими плечима під вологою курткою, ледь зітхнула і стурбовано глянула на нього знизу.

Тим часом він, за старою військовою звичкою, озирнувся навсібіч і збагнув, що й справді занадто довго спав. Уже розвиднілось, і хоч сонце з-за гір іще не з'явилося, але чисте небо аж дзвеніло яскравою ранковою блакиттю. Всіма барвами сявав протилежний, освітлений бік ущелини — сірі скелі, сосонки, широкі круті схили і височезні вершини вгорі. А цей бік скель ще похмуро дрімав у обіймах ночі.

— Гори — карашо! — побачивши, що він роздивляється навкруги, мовила дівчина. — Как єто?.. Естетіко!

Стукнувши колодками, вона підхопилася з каменя, на якому сиділа, і теж вибігла з-під скелі, оглядаючи сонячне буяння світла на тому боці широкої розпадини. Він, проте, не поділяв її наївного захоплення. Як завжди в полоні, разом з пробудженням всю його істоту, кожную частинку тіла охопило болісне відчуття порожнечі — звичайний, знайомий до дрібниць приступ голоду. Тим часом їсти не було чого. Де в цих клятих горах здобути їжу, він не знав, хоч і усвідомлював, що голодні вони недалеко зайдуть. Отак постоявши, Іван проковтнув слину і, байдужий до того, що зачаровувало її, спитав:

— Ти куди підеш?

Дівчина, не зрозумівши, повела бровами.

— Марш-марш куди? — починаючи дратуватись, озвався він і махнув у різних напрямках рукою. — Туди чи туди? Куди бігла?

— О, остфронт! Рус фронт бежалъ.

Іван здивовано глянув на дівчину.

— Сі, сі,[16] — підтвердила вона, бачачи його недовіру. — Синьйорина карашо тедескі пуф-пуф.

Іван, спохмурнівши, задивився на сяюче, жваве і занадто, на його думку, гарне личко: чи не жартує вона? Але дівчина, певно, не жартувала — висловила свій намір і тепер, чекаючи, що він скаже, великими бездонними очима дивилася на хлопця.

— Дурниці мелеш, — сказав він, закутуючись полами куртки.

— Вас? Что єст мелєш? Русо будіт учіт синьйорина рускі шпрехен?

— Побачимо.

— Побачіім єст карашо. Соголасіє, сі? — жартівливо допитувалася вона. Але він не відповів їй на це, а знову мерзлякувато затремтів, відчувши на спині прохолодну вологість куртки, і глянув на недоречні кружечки-мішені на грудях — таки треба було подбати про одяг, у цій смугастій одежі не дуже розгуляєшся. І він, підчепивши нігтями шов, з тріскотом одірвав на куртці нашивку і номер. Дівчина за його прикладом одразу ж заходилася віддирати свої. Але нігті її тендітних пальців були дуже делікатні, а нитки занадто міцні, щоб легко піддатися. Тоді вона підступила до нього і, по-дитячому відкопиливши нижню пухкеньку губку, ворухнула плечем.

— Дай!

— Не "дай", а "на", — сказав Іван і спроквола повернувся до неї.

Помітивши гострі бугорки під її мокрою курткою, він спохмурнів і стулив губи. Дівчина, зауваживши це, відтягнула тканину від тіла. Після короткого вагання він ухопив ріжок нашивки і сильно рвонув. Щоб не лишити сліду, зібгав усе разом і засунув у щілину під камінь.

— Граціє, спасібо.

— Ти де вчилася російської мови? — спитав Іван.

— Італія. Рома учіль. Лягер руска синьйорина Маруся учіль. Карашо руска шпрехен я?

— Карашо, — неохоче погодився він.

— Понімаль, очен лючше карашо, — похвалилась вона, і Йван в душі усміхнувся з її наївності. Однак зараз він думав про інше.

— До Трієста підемо. Знаєш, де Трієст?

— О, Трієсто! Італія, — жваво озвалася вона.

— Знаю, що Італія. А де Трієст, у якій стороні?

Вона глянула в один бік, у другий і впевнено показала рукою туди, звідки піднімалося над горами ще невидиме сонце.

— Туда дорога Трієсто.

"Дорога!" — невесело подумав Іван. Нічогенька собі дорога — через гірський масив Альпів, через ущелини й ріки, а найголовніше — через густонаселені долини та багатолюдні автостради, — не близький світ до цього партизанського Трієста, про який він чимало наслухався у таборі. Але вибір у них був скромний, і коли пощастило вже вирватися з пекла,

то безглуздо було б дати себе повісити під барабанний бій на чорній мотузці.

Тому треба було йти, повзти, бігти! Не розкисати, зібрати всю силу, все уміння, всі здібності, перейти головний хребет, знайти партизанів — югославських, італійських, — тільки б стати до лав, узяти зброю. Така його мрія, в цьому висока справедливість його долі та винагорода за всі поневіряння і ганьбу, яких він зазнав за рік полону.

У сирій похмурій ущелині було холодно, задубіле за ніч тіло проймали дрижаки, хотілося чимдуж до тепла, на сонце.

Знайшовши більш-менш придатне місце на схилі, вони рушили поміж камінням угору. Вперше з часу їхньої зустрічі попереду лізла дівчина, Іван, трохи відставши, продирався слідом, і це було схоже на згоду, перший прояв довір'я між ними.

Схил тут був досить крутий, колодки зісковзували й спадали з її ніг. На середині схилу дівчина скинула їх, узяла в одну руку й, хапаючись другою за колючі, тверді, мов дріт, стебла якоїсь трави, в'юнко, мов ящірка, стрибала з каменя на камінь.

— Русо, — не спиняючись, озвалася вона. — Ти єст офіцір?

— Ніякий я не офіцер. Полонений.

— Польонні, польонні. Я понімаль. Кто до война біль?

Іван завагався з відповіддю; те, що вона почала випитувати, хлопцеві не сподобалось, і він похмуро відповів:

— Колгоспник.

— Что такой кольгоспнік?

— Не розумієш, а питаєш... — непривітно докорив Іван. — Ну, ніби бауер, фарштей?

— А, понімаль: ляндрвірніафт?[17]

— От, от. Колгоспник.

— О, я очен люблю кольгосп! — раптом жваво загомонила вона. — Кольгосп карашо. Лявораре[18] компанія. Отдіх — компанія. Тутто,[19] — компанія. Карашо компанія. Русо кольгосп карашо економіко, правильно я понімаль? — спитала вона й озирнулась.

Іван не встиг відповісти — зрушене її ногами, вниз покотилося каміння, земля, жорства. Він ледве встиг одскочити вбік. Вона вгорі засміялась і боком припала до схилу, Іван сердито шикнув:

— Тихше ти!

Дівчина знову схаменулась, затулила рота рукою й оглянулася.

— Пардон.

— Пардон, пардон! Тихо треба. Чого ти регочеш?

Її безтурботність злила хлопця, мабуть, він прикрикнув занадто різко, бо вона стрельнула бровами й стиснула губи.

— Мой ім'я єст Джулія. Синьйорина Джулія, — раптом сказала вона.

Іван суворо окинув її поглядом і мовив собі нишком: "То й що? Синьйорина!" Йому байдуже, особливо панькатися з нею він не збирався.

А Джулія, мабуть, образилась, бо змовклу й чимдуж полізла вгору. Та Іван не дуже квапився. Низько пригинаючись, він широко ступав болючими від учорашнього переходу пальцями по гострому холодному камінню, спідлоба кидав блискавичні погляди на її моторну смугасту постать і думав: хто вона? Розпещена європейська "гурен", як їх називають німці, чи безпритульна мандрівниця гомінливих італійських міст, безжурний метелик з покаліченим війною життям? Це найбільш імовірно, раз у Джулії така пустотлива і ласа на пригоди вдача. Щоправда, нашивка на ній була червона, політична, та й дівчина щось там говорила про ненависть до німців, але Іван не дуже вірив у серйозність підстав її ворожості до фашистів. Можливо, хтось із них образив її, потім, звісно, сьорбнула горя в таборі, але такі хіба довго пам'ятають образу? Правда, він майже не знав її, хоч уже кілька разів устиг переконатись, яка вона безтурботно-бездумна навіть у тому, від чого залежала доля їхньої втечі. Звичайно, він розумів, що при такому становищі треба бути особливо пильним і покладатися тільки на себе.

7

Коли вони нарешті вибралися на край кам'янистого урвища і, стомлені, зупинились, перед їхнім зором постав майже плаский гірський схил, порослий дрібним кривулястим сосняком. Після мокрої похмурої ущелини тут здавалося надзвичайно вільно, просторо: аж ген унизу широко розкинулася долина, за нею в блідо-синюватій смузі бовваніли хребти сусідніх гір.

— Генуг![20] — захекавшись, мовила вона. — Немножко генуг!

Іван мовчки сів скраєчку камінної брили, що стриміла з землі, Джулія мигцем глянула вгору, на суцільне громаддя гір, потім униз, на лісовий схил з плямами рудої землі поміж сосонками. Хлопець, позираючи на неї знизу, помітив, як дівчина ніби зачепилася там за щось своїм поглядом і, завмерши, пильно дивилася. Це занепокоїло його, — він підвівся, придививсь — далеко внизу, між сосняком на галявинах поблискували світлі кривулясті стежки. Це означало нові турботи. Іван придививсь

пильніше, а Джулія, не повертаючись, ухопила його за рукав, смикнула й з острахом чи то з надією промовила:

— Русо, менш,[21] чельовек!

Він уже й сам бачив — стежкою вгору не кваплячись ішов чоловік.

Обоє враз поприпадали до землі; вона, забувши про свою образу, запитливо подивилась на нього темними зіницями, а він одвів убік похмурий погляд, вийняв з-за пазухи пістолет. Джулія, певно, зрозуміла його намір, бо Іван, нічого не кажучи, стис їй плече: мовляв, сиди тут. А сам, пригнувшись, шмигнув в обрідний сосняк і, розхиляючи на шляху нижнє гілля, чимдуж подався схилом з надією натрапити на стежку.

Вибираючи місце, де сосняк був трохи густіший, він далеченько одійшов від ущелини і подумав, що не треба було залишати Джулію. Стежки все не було. У повітрі густо пахло хвоєю, було тихо; кам'яниста, засипана глищею земля зовсім поколола його й без того натруджені підшви. Незабаром над ближчою вершиною гори викотилося й почало пригрівати променисте ранкове сонце. Пригадавши вчорашнє переслідування, Іван клацнув затискачем пістолета і з пластмасової рукоятки витягнув магазин — там було п'ять патронів, шостий сидів у стволі. Це трохи підбадьорило.

Хлопець подумав, що, можливо, їм пощастить дістати якусь одягу, взуття й навіть харчі. Як і вдосвіта, дуже хотілось їсти, тіло помітно знесилювалось, від думок про їжу в роті збиралася слина, він ледве встигав ковтати її.

Стежка виринула несподівано поміж сосняком за якихось десять кроків попереду. Іван ураз спинився, зиркнув униз, угору — ніде нікого. Постоявши, прислухався, з ближчої покрученої сосонки спурхнула маленька куцохвоста пташка, неподалік упала додолу стара шишка, і

знову стало тихо-тихо. Він пошукав очима якесь укриття і причаївся за обомшлим виступом скелі на колючій землі, порослій ріденькою травою.

Лежачи долілиць, чекаючи й дивлячись униз, де крізь верховіття сосон проблискувала на зворотах стежина, Іван думав, як поведеться з чоловіком. Він уже був певен, що то йшов цивільний, що одержу віддасть без опору — все ж таки в Івана пістолет. А що робити потім? Убити беззбройного не дозволяло сумління, залишити його тут — майже самогубство. Та хоч скільки хлопець напружував свій не дуже винахідливий тепер розум, він нічого не міг вигадати і страждав від такої непевності. Проте було незаперечним, що без їжі й одягу головний хребет їм не подолати.

Чоловік вигулькнув ближче, ніж хлопець сподівався. На стежці внизу якось раптово з'явилась його згорблена під ношею постать. Але він чомусь не йшов, а майже біг, захекався і все чогось нишпорив очима по сосняку, іноді оглядався. Невже він побачив їх? Іван аж прилип до каміння, зіщулювався як міг, аби не видно було звідти його смугастої постаті, і несподівано про себе люто вилаявся, відчувши, як бридко й підло те, що він повинен зараз вчинити.

Але так було треба.

Він дав чоловікові наблизитись, а сам павпочіпках повертався за каменем. У рукаві ворушилася, ніби кропивою жалила, мурашка. Австрієць, натужно несучи брезентовий заплічний мішок, чимдуж поспішав стежкою в грубих, на товстій підошві черевиках і вже, було, минав його, коли Іван підвівся й виплигнув на стежку. Перехожий одразу ж почув, оглянувся. Це був кремезний, трохи затовстий, років під шістдесят, старий у короткій шкірянці, зеленому тірольському з барсуковим кутасиком капелюсі й не нових, віддугих на колінах штанах. Австрієць з несподіванки лупнув очима, щось швидко-швидко залопотів по-німецькому, замахав руками й рушив до хлопця. Іван звів пістолет.

— Воцу ді пістоле! Гер гефтлінг! Гер гефтлінг! — белькотів австрієць.
— Есес![22]

Іван одразу знітився, він збагнув, але ніяк не хотів повірити, що знову лихо. Клята мурашка розгулювала вже між лопатками, проте хлопець не ворухнувся, щоб струсити її, а суворим, пронижливим поглядом уп'явся в австрійця.

— Есес! Дорт есес! Штрайфе![23] — наполягав старий. Він був схвильований, піт цівками стікав по його немолодому вже, брезклому обличчю, у грудях, ніби ковальський міх, ядушливо рипіло й свистіло на всі лади. Іван озирнувся і прикусив губи.

— Де есес?

— Дорт! Дорт! Їх мехте інен гут махен,[24] — махав рукою австрієць, тримаючися другою за лямку мішка.

— Ду найн люген?[25]

— О, найн, найн! Їх бін гутер менш![26] — палко заговорив старий і, змінивши тон, нескладно вимовив по-російському: — Я біль плен Сібір.

У його стривожених старечих очах майнуло щось тепле, як спогад, і Іван зрозумів: той не обманював. Треба було поспішати, їх ось-ось могли побачити тут, але з цією людиною зникала остання надія на харч.

— Ду вер? Варум гір?[27] — суворо запитав хлопець і за рукав шкірянки безцеремонно рвонув австрійця зі стежки.

— Їх бін вальдгютер. Дорт іст майн форсей.[28]

Іван глянув угору, куди показував старий, але ніякого будинку не помітив, а побачив, як з гущавини вискочила Джулія — мабуть, вона чула їхню розмову, бо наполегливо загукала:

— Русо! Русо! Бежаль! Русо...

Незважаючи на її крик, Іван удруге згріб австрійця за плече і рвонув мішок.

— Ессен?[29]

— О, я, я, — відповів той. — Брот.[30]

Австрієць, певно, все збагнув, оглянувся, похапцем став навколюшки і тремтячими пальцями розшморгнув блискавку свого мішка. Іван засунув руку в мішок. Серед якихось речей він одразу відчув шершаву шкуринку хліба і витягнув звідти невеличкий, черствий уже буханчик. Австрієць не заперечував, тільки враз утратив недавню жвавість, і на якусь мить у душі хлопця ворухнувся докір. Але він одразу погамував його. Шмигнувши під сосонки, Іван ненароком скинув поглядом угору, де височіли сірі снігові вершини, й озирнувся. Австрієць порався біля мішка, пальці його чомусь не могли справитися з блискавкою. Іван пожбурих Джулії хліб, а сам знову підскочив до старого.

— Скидай!

Він забув, як по-німецькому назвати шкірянку. Австрієць не зрозумів, тоді хлопець виразно шарпнув його за рукав. Але старий не квапився віддати одежину — на червоному від густих прожилок обличчі ковзнула збентеженість. Іван крикнув: "Шнеллер!"[31] і шарпнув дужче.

— Шнеллер! Шнеллер! Русо! — приглушено, але дуже наполегливо гукала з сосняка Джулія, і австрієць з сумом, який огорнув його розслаблену істоту, скинув шкірянку. Іван майже вирвав її з рук старого і

востаннє глянув йому в очі. Хлопець розумів, — це була чорна невдячність, грабіж, адже він на випадок невдачі ставив під шибеницю старого, але інакше діяти не можна було. Іван побіг у сосняк, де майнула смугаста постать Джулії, і, вже одбігши, озирнувся — австрієць усе ще стояв на попередньому місці в підтяжках поверх сірого светра й, опутивши руки, дивився їм услід.

8

Однак довго бігти було не так легко.

Уже за якихось чверть години обоє порозкривали роти, змокли від поту, хода сповільнилась — утікачі знемагали. Сосняк закінчився. Вони вихопилися на трав'янистий похилий пагорок, тут, мабуть, проходила верхня межа лісу, бо далі височіли лише рудувато-плісняві скелі, брили каміння та вдалині, під самим небом, бовванів сірий, мов крило куріпки, припорошений снігом хребет. Підйом став іще крутіший, попереду дорогу заступила гола скеляста стіна, наблизившись до якої, Іван зрозумів, що вилізти наверх тут не вдасться. Тоді він збочив і подався попід цією велетенською загородою, шукаючи місця для схованки. Хлопець не дуже вірив австрійцеві, од якого тепер можна було чекати всього.

"Тільки б не собаки, тільки б не собаки..." — думав Іван, усвідомлюючи, що коли німці підуть їхнім слідом з вівчарками, то їм уже не втекти.

Біжачи понад кручею, Іван усе поглядав униз — там, як на долоні, стало видно увесь цей лісистий схил: похмуру ущелину, де вони перебули ніч, сосняк, обіч якого тулилася, певно, лісницька оселя — будинок з високим камінним фронтоном та галереями уздовж стін. Іван гадав побачити там мотоцикли й німців, але ті, мабуть, запізнилися, бо коло садиби панувала тиша й пустка. Не видно було й лісника. Певно, стомлений і збентежений, він іще не дістався знизу. За ці кілька коротеньких і напружених хвилин хлопець страшно прокляв тих, через

кого він мусив чинити отак. Чи він грабіжник, чи злидар? Навіщо йому перепиняти цього мирного товстуна і тим паче грабувати, коли б не фашизм, не війна, не полон і безліч нелюдських знущань, яких завдали нацисти? Вони змусили його піти на цей грабунок, і тому він іще дужче ненавидів їх!

Тим часом, обминаючи величезне каміння у траві, вони вибігли на косогір і побачили недалеко в скелі вузьку, мов щілина, розколину, яка вела кудись до нетрів цього кам'яного громадища. Іван аж зрадів, подумавши, що там, можливо, є струмок, який допоможе заплутати від собак їхні сліди. Та й самим, відчував, треба десь заховатися, бо позаду щомить могли з'явитися німці. Хлопець, знемагаючи, наддавав ходи, за ним, терпляче переборюючи втому і страх, бігла змучена Джулія.

Подряпавши в колючих заростях рододендрону ноги, вони незабаром опинилися в розколині, але струмка, на жаль, у ній не було. Тут панував сирий, задушливий морок. На крутих скелястих стінах понастовбурчувалися голчасті кущі, в щілинах і між камінням росла жорстка трава, валялися старі кістки; сполоханий людьми, з шумом кинувся у глиб ущелини якийсь нічний птах. Аж надто незатишною здалась їм ця розколина, але те, що вони все ж устигли добігти до неї і сховатись, трошки заспокоїло Івана. Хлопець спинився, виліз на схилenu, вкриту мохом камінну брилу і зачекав Джулію. Відставивши для рівноваги руку, дівчина прямувала до нього. Коротке чорне волосся її скуйовдилось, обличчя палало від втоми і швидкої ходи, але в очах, коли вона глянула на Івана, замість звичайної грайливості світилися неспокій, знемога і біль.

— Порка мадонна![32] Ми уходіль, да? — спитала Джулія.

Він озвався нетерпляче:

— Якби ж то втекли! Давай хутчій!

— Что єст хютчій? — не зрозуміла дівчина.

Іван не відповів. Тяжко дихаючи, Джулія вилізла до нього, й вони разом рушили камінням далі.

— Много карашо фатер! Комуністо фатер, — радісно мовила вона.

— Який там комуніст! — з прикрістю кинув Іван. — Просто людина.

— Сі, сі, людіна. Бене[33] людіна, — погодилася дівчина, видряпуючись вище за нього.

Він прислухався до звуків, що скупі долинали знизу, але погляд його мимоволі не міг одірватися від затиснутої в неї під пахвою хлібини. Джулія ніби інстинктивно відчула цей його погляд і озирнулася.

— Ессен? Хляб, да?

Вона швиденько відламала од буханчика трохи шкуринки. Хлопець без вагань узяв і жадібно проковтнув. Треба було бігти, тікати, бо позаду ось-ось могли з'явитися німці, але він уже неспроможний був не думати про хліб. Джулія зрозуміла його мовчазну непорушність, присіла навпочіпки й, притиснувши хлібину до грудей, нервовими пальцями відламала більший шматок і чорно поклала на його великі порепані долоні. Кришки, що натрусилися їй на полу куртки, вона дбайливо позбирала й висипала собі в рота.

Іван обережно взяв хліб, повертів його в руках, ніби розглядаючи, спідлоба нишком глянув на буханчик у її руках і почав старанно ламати шматок навпіл. Потім, зваживши на руках, одну половинку простягнув їй. Вона усміхнулась і квапливо взяла.

— Граціє! Нон... Спасібо!

Старанно жуючи, Іван нічого не відповів.

Вони полізли вище, дівчина мовчки їла. Але хліба було дуже мало. Це тільки роздратувало їхній голод, і незабаром Джулія жваво обернулася до свого супутника:

— Русо! Давай всьо манджаре![34] Согласье? Сі?

Очі в неї примружились, потім спалахнули, як і раніше, свавіллям, пальці вп'ялися в обламаний буханчик, ладні роздерти його. Іван аж злякався, що вона розкришить увесь їхній мізерний запас. Він подався до дівчини і вчепився за її руку:

— Віддай сюди!

Джулія здивовано ворухнула бровами, а Іван вихопив у неї хліб і мерщій загорнув його в шкірянку. Дівчина спершу зніяковіла, а потім дзвінко засміялася. Він зчудовано глянув на неї.

— Ти чого?

— Русо правильно. Джулія нон веріт хляб. Слово веріт, любов веріт. Хляб нон можно веріт Джулія. Джусто — правильно, русо!

Все ще усміхаючись очима, вона наблизилась ззаду до Івана і легенько торкнула рукою його кістляву лопатку. Від несподіваної ласки хлопець ніяково знизав плечима.

— Ну, гаразд, — буркнув він і хотів іти швидше, але в цю мить позаду гримнув розкотистий рушничний постріл. Вони разом обернулися й застигли на камені — внизу, десь коло садиби, почулися вигуки, затріщали "шмайсери" — над ущелиною загула, заклекотіла луна. Іван аж похолов, знітився, напружено вслухаючись у цей раптовий клекіт; чи не розляжеться там знайомий невідомий гавкіт — від цього тепер

залежало їхнє життя. Але гавкоту начебто не було. Кулі в ущелину не залітали, черги строчили десь осторонь, і це трохи здивувало Івана. Якусь мить він дослухався, потім його осяяв раптовий здогад, хлопець, опанувавши себе, кинув дівчині до ніг шкірянку і виступами, хапаючись за кущі, через тріщини в скелі чимдуж поліз угору.

Стрілянина не вщухала, шипіли, дзижчали вгорі кулі, крізь цей гул здалеку донеслася тріскотнява мотоциклів. Джулія, задерши голову, напружено вслухалася й стежила за Іваном, який дерся вже мало не на половині крутої прямовисної стіни. Глянувши на вихід з ущелини, він підліз іще трохи й завмер, побачивши вдалині садибу й німців. Джулія внизу, певно, здогадалася, що він там побачив, бо зручніше взяла шкірянку, скинула "клумпес" і щось гукнула. Та хлопець неначе приріс до скелі, він не міг одірвати очей від незвичайного видовища, краєчок якого відкрився йому з цієї височини.

В обрідному ялиннику понад садибою крутилися в траві три мотоцикли, кулемети яких безперестанку строчили вгору. Десь, певно, пробуючи прорватись до скель, тріщало ще кілька мотоциклів, але їх не було видно з-за виступу скелі. Було ясно, що вогонь і всю свою увагу німці скерували кудись у бік від цієї розколини, а навальність їхнього вогню свідчила, що вони бачили ціль. Здогадуючись, що там може бути, Іван посунувся за виступом трохи вбік, виліз вище і тоді справді побачив те, що там коїлось.

Внизу йому щось гукала Джулія, але він не слухав її. Вчепившись пальцями за камінний виступ, Іван дивився, як до скелястої стіни широкими стрибками біг чоловік у смугастому. Довкола нього, поблизу й на віддалі, збивали куряву кулі. Гефтлінг падав, але одразу ж підводився і далі біг, аби за якихось кілька секунд упасти знову. За ним, правда далеченько, лишивши біля садиби мотоцикли, бігли підтюпцем двоє німців, а інші з місця, через їхні голови, строчили з кулеметів. Огонь був такий густий і навальний, що на фронті ним можна було б покласти батальйон, а проте гефтлінг біг. Іноді він на мить озирався, навіть,

здавалося, щось кричав. Іван щоразу думав: не встане. Аж ні. Як тільки вогонь трохи слабшав, бідолаха зривався й біг, біг угору.

— Русо! Русо! Что смотришь? Русо! — нетерпляче тупцюючи на камені, допитувалася знизу Джулія. Іван мовчки стежив за бідолашним, боячись поворухнутися на скелі, вважаючи, що долю того гефтлінга вже вирішено. І справді, недалечко від скелі він іще раз упав, більше його не стало видно, і стрілянина одразу вщухла.

В Івана ніби щось обірвалося всередині. Він чимдуж спустився скелею вниз, відчуваючи тихий смуток і втіху за ще одну нескорену смерть, яка прикрила їх у цій розколині. Долі він рішуче кинув Джулії:

— Капут.

— Капут? — широко розкривши очі, не зрозуміла дівчина.

— Компанію твій.

— Кранк гефтлінг?

— Авжеж.

— Ой, ой!

Іван вихопив у неї шкірянку, вона мовчки взяла колодки, і вони удвох кинулися камінюччям угору.

9

Вони не зуміли пройти непоміченими, виявили себе, позаду лишився свідок, і неспокій з новою силою огорнув Іванову душу — викаже австрієць чи ні?

З власного досвіду трьох утеч він знав, що такі ось обставини були для втікачів дуже ризикованими. Ніде — ні в полі, ні в горах, ані по дорозі — не чигала на них така небезпека потрапити в пастку, як тоді, коли вони заходили в села, на хутори, в садиби, коли зустрічали людей. Бувало так, що виказували навіть і недовірливих, навіть обережні потрапляли на заставу. Отак частенько закінчувались тяжкі шляхи на волю й починались інші, ще нестерпніші — назад, на захід, у полон. Але й зовсім обминати людей було неможливо, адже треба харчуватися, розпитувати про дорогу, перевдягтись. Гарантії від зради ніколи не було, і втікачі сподівалися на "якось воно буде", на щасливий випадок, на людяність. Отак і сходило. Але не завжди.

Рік тому він теж сподівався, що все якось обійдеться, як обходилося вже тридцять два дні — четверо їх досить вдало минали застави, перепливали річки, обходили села, уникали зустрічей з поліцаями, двічі тікали від переслідувачів. Одного разу, правда, вони загубили четвертого, москвича-танкіста Валерія. Всі інші якось уникнули лиха. Тоді вони дісталися до своєї землі, до Волині. Навкруги лежали українські села, у полі кіньми та волами орали свої смужки селяни. Йшлося до тепла — вже можна було, не дуже мерзнучи, ночувати в лісах і без нагальної потреби не потикатися в села. Коли б тільки не харчі! Заради харчів треба було іноді навідуватись у селища. Так того ранку, покинувши друзів на узліссі, в село пішов Іван. Напередодні ходили інші, тепер випало йому.

Він тоді трохи забарився в лісі, яким звивистою стежкою вони йшли всю ніч. Треба було пересидіти день, але дуже не хотілося залазити кудись з порожнім шлунком. Отож, добре придивившись до села з узлісся й нічого підозрілого в ньому не помітивши — великого шляху поблизу начебто немає, — він болотом, поза кущами, рушив до крайньої хати. Під полою в нього був німецький автомат з двадцятьма патронами в магазині, здобутий на дорозі під Краковом, на ногах — армійські чоботи, на плечах — непоказна селянська свитка. З вигляду він скидався на звичайного селянина, такого, як і всі тут, і без перешкод дістався до городів, потім стежечкою, що вела поміж тинами, від току попрямував до

ближчої хати. Але хата стояла по той бік вулиці. Хлопець озирнувся — поблизу нікого ще не було, тільки десь у хліві рипнули двері й замукала корова — мабуть, господиня ішла доїти. Але не встиг Іван перескочити прибиту з ночі рясною росою курну дорогу, як із сусіднього подвір'я хтось вийшов на вулицю. Іван навіть не глянув, хто то був, однак самою потилицею відчув, що той дивиться на нього. Хлопець пригнув голову і шмигнув у двір, ховаючись за причілок хати. Там він озирнувся — чоловіка того вже не побачив, але замість нього помітив на подвір'ї по той бік вулиці великий брезентовий кузов машини. Це було так не до речі, тим більше, що там уже крикнули — чи щось наказували йому, чи застерігали когось іншого. Дітись Іванові не було куди (за хатою починався широкий виораний город), і він метнувся до розчинених сінешніх дверей. На порозі стояв неголений, середнього віку чоловік. Він, певно, збагнув усе без слів, бо, трохи сполотнівши, глянув на автомат, що витикався з-під поли в Івана, й відступив, даючи дорогу. Іван, теж мовчки, вскочив до прибраних сінець з вистеленою аїром долівкою, скинув очима довкола, шукаючи якоїсь схованки, і, не знайшовши нічого путнього, крізь одчинені двері майнув у хату, де була піч. Тут він угледів чорну дірку штандарів, упав навколішки, притьмом озирнувся на вікно, під яким біля покуті на лавах з-під смугастого рядна вистромилося три пари дитячих ніг. Його різонуло погане передчуття — ой, не туди потрапив.

Але було вже пізно — на подвір'ї загупали чоботи, і він рішуче позадкував у смердючу вузьку діру штандарів, прилипнув до стіни за виступом, зачаївся. У сіни вже заходили люди. Тільки-но він затамував дихання, як залунали голоси: то були німці, двоє чи більше. Господар не розумів їх чи, може, не хотів розуміти, а Іван усе чув, і перекладача йому не потрібно було.

— Вер іст? Вер ляуфт?[35] — кричав один німець.

— Ін дземаугенблік, іх габе гезеєн![36] — горлав другий.

— Паночки, не розумію. В мене нікого нема. Що ви!

В Івана трохи одлягло від серця — отже, господар своя людина, не викаже — добре, хоч у цьому пощастило. Тепер тільки б сховатися, залізти в найтемніший кут, аби не знайшли. І він щосили тулився до стіни, корчивсь у три погібелі і майже не дихав. Але німці залементували дужче, почали лаятися, на лаві заплакало дитинча. Звідкись, певно з печі, скочивши на долівку, до нього кинулася жінка, стала заспокоювати. Хтось, убігши до хати, скреготнув затвором гвинтівки; під штандарами промайнула тінь. Голосніше закричали малі, загрюкали тапчани — мабуть, розкидали постелі. Іван чекав, тримаючи руку на прикладі автомата, хоч не уявляв, як звідси можна стріляти. Німці гупали чобітьми, очевидно, зазирали в піч, бо брязнула заслінка, і раптом промінь ліхтарика бликнув на задній стінці штандарів. Іван аж примружився, чекаючи вигуку "Гераускріхен!"[37] Але промінь був слабенький (мабуть, розрядилася батарейка), і німці, нічого не побачивши, потупотіли чобітьми далі. Незабаром кроки віддалилися: певно, шукали в сінях. Тоді він, усе ще непорушний, видихнув і тихенько вдихнув повітря, не вірячи собі: невже врятувався? І справді, кроки зовсім ущухли — було тільки чути, що діти схлипували біля печі та мати, тупаючи босими ногами, раз у раз кидалася до вікна — німецька мова лунала вже на подвір'ї. Там щось говорив господар, певно, випроваджував їх подалі від хати. І справді, незабаром усе затихло і господар, мабуть, увійшов до сіней, бо туди подалася жінка. Вона щось швидко заторохтіла, бідкаючись і мало не плачучи, але господар сердито гримнув на неї: "Годі! Помовч!" Вона змовкла, вернулася в хату і загомонила до дітей.

Іван подумав було, чи не час йому вилазити, щоб переховатися кудись у надійніше місце, як господиня з жахом у голосі скрикнула:

— Петре! Петре! Ой, лишенько! Гриць іде...

Іван знову скоцюрбився. Господар десь щезнув, якось мить його не чути було, потім на подвір'ї залунало лагідно-в'їдливе: "Добрий день, гер Петре!" Господар стримано відповів на вітання, почувся виляск, ніби нагаєм по халеві, і той же голос якось надто байдуже, ніби мова йшла про собаку чи кошеня, спитав:

— Кого ховаєш? Ану, подать його сюди!

— Нікого я не ховаю, куме Грицю! Перехрестіться! Чого ви?

— Ага! Нікого? Що ж, перевіримо! Ганно! — гукнув Гриць.

— Я тут, куме, — озвалася з дверей господиня.

— Кого Петро ховає, признавайся!

— Ой, хіба ж я знаю! Нікого він і не ховає, куме Грицю.

— Не ховає. Ану, Настуню, скажи: де татко ховає бандита?

— Не знаю, — відповів боязко дитячий голос.

— Не знаєте. Побачимо, — з підкресленим спокоєм вимовив Гриць.

У Івана від люті на цього нелюда аж щелепи заболіли — так закортіло вискочити і всадити йому в черево з десяток куль. Але хлопець не знав, скільки там іще було помічників, і недобре передчуття опанувало ним. Іван збагнув, цей — не німець, він своє діло знає.

— Глух, принеси соломи. Ти, Жупане, теж. Зараз ми дізнаємося, де він ховається. Ми його підсмажимо.

На подвір'ї затупотіли кроки, десь поблизу хряснули двері, мабуть, од хліва. Іван догадався, що надумав цей, щоб йому до неділі не дожити, Гриць. Та невже вони наважаться підпалити, невже вчинять таке із своєю людиною, яка цього виродка називає кумом? — з болем міркував Іван.

Тим часом коло вікон щось шелеснуло, потьмарилося світло в штандарах. "Мабуть, поклали солому", — догадався Іван. Потім усе

затихло: ні гомону, ні кроків. І раптом зойкнула ланка, але так розпачливо й здичавіло, що можна було подумати, ніби палять її саму, а не хату. За нею заголосили всі діти. Одразу засмерділо димом. Іван подумав, що всьому кінець, що згорить він сам та ще й занапастить людей. Мабуть, треба було вилізти і вбити цього негідника, але в нього десь у душі жевріла надія, що, може, не дадуть загорітися — тільки страхають.

І знову-таки: дати загорітися хаті, а потім вилізти — чи не забагато це кари і йому, і цій родині? В нестямі він не знав, що діяти, хоч розумів — треба негайно щось робити.

Мабуть, Іван таки виліз би з-під штандарів, уже навіть зважився на те, коли це з лементом і прокльонами до хати ускочила господиня. Перш ніж хлопець устиг збагнути для чого, вона затупцяла біля печі і, нахилившись, крізь сльози закричала:

— Вилазь! Вилазь! Хату через тебе спалять, проклятий! Душогуб! І звідки тебе принесло? Вилазь!

Іван аж зітхнув полегшено, що все скінчилося (хоч такого він не сподівався), засунув автомат під сміття в кутку й виліз. Гніву до цієї ланки в нього не було, тільки зробилося дуже сумно й шкода, що так безглуздо обірвався довгий і нелегкий шлях...

Іван попрямував до порога — спокійний і готовий на все. З подвір'я на нього відлюдкувато дивилося четверо чолов'яг, серед яких особливо виділявся один — здоровенний, мов бугай, у світлих бавовняних штанах, з блакитною пов'язкою на рукаві. Це, мабуть, і був той Гриць. У руках він тримав радянський карабін на взводі. Іван здогадався про те, глянувши на затвор, і подумав, що вбити його тут вони не посміють — певно, віддадуть німцям.

Так воно й сталося.

Ховаючи в собі неприємне занепокоєння, Іван спочатку озирався й прислуховувався, побоюючись, чи не пустили німці собак, але минав час, а довкола все було тихо. Тоді прийшла впевненість, що австрієць їх не виказав, а мотоциклісти, мабуть, їхнього сліду не знайшли і на деякий час дали їм спокій. Крім того, вони, певно, забрали труп божевільного гефтлінга — було з чим вертатися до табору. Від таких думок нервові збудження поволі вгамувалося, поступившись місцем іншим думкам і турботам.

Тим часом ущелина, як глибоченний кривий коридор, потроху звужуючись, вела і вела їх угору. Майже не спиняючись, вони лізли по її дну вже годин з чотири, коли не більше. Стало холодно й вогко, мабуть, од того, що забралися аж надто високо, час від часу поколювало у вухах. Сонце так ні разу й не заглянуло сюди, зникла й оповита хмарами ясна блакить угорі: клоччя сизого туману, чіпляючись за вершини скель, швидко попливли над ущелиною. Звідкись подув міцний поривчастий вітер, похолодніло так, що не дуже гріла й хода. Тут важко було орієнтуватися, побачити, чи далеко вони одійшли від містечка, але Іван відчував, що вже височенько, бо інакше не проймав би такий холод. І все-таки шкірянку з загорнутим в ній хлібом хлопець ніс під пахвою. Він розумів, що головне ще попереду, що похолоднішає дужче, можливо, доведеться йти снігом. Правда, за себе він турбувався не дуже, міг би йти і швидше. Хоч і зморився й боліли позбивані об каміння ноги, але був ще здатний на більше — вкотре вже виручала хлопця неабияка природна сила, невибагливість до умов життя і, звісно, суворе армійське загартування. Скільки вже було разів і на війні, і в полоні, коли інші вибивалися з сил, падали й приставали від голоду, втоми, без сну, а він тримався. Він почав уже думати, що якось здолає і це лихо, перейде хребет (не може бути, щоб не перейшов), аби лишень був живий — витримає, стерпить усе: на волі — не в таборі.

Ось тільки Джулія...

Хоч вона з помітною старанністю лізла за ним і тепер майже не відставала, проте він, час від часу зупиняючись, недовіжливо й занепокоєно поглядав на неї. Відчуваючи його увагу, дівчина щоразу кволо усміхалася: було видно, намагалась удавати, ніби все гаразд, що вона має ще вдосталь сили. Однак невластива для її поривчастої вдачі повільність рухів яскравіше за все свідчила про її втому.

Вийшовши нарешті з-за повороту, вони побачили, що ця розколина зовсім звузилась і за сотню кроків од них упирається в одвислу скелясту брилу, яка перегородила шлях. Хоч як не хотілось, але треба було видиратися наверх — на буйвітер, на голі, відкриті звідусіль скелі.

Іван звернув на крутий схил, видряпався мало не до самого верху і, ставши на одне коліно, зачекав Джулію. Вона піднімалася трохи повільніше, похнюпивши від утоми голову. Хлопець уперся ногою і подав їй руку. Дівчина вчепилася в неї м'якими холодними пальцями, і він, більше не оглядаючись, поволік її нагору.

Вони вибралися з ущелини на голий, не дуже стрімкий кам'янистий схил, але розгледіти довкола нічого не встигли, бо в груди їм ударив пругкий вітер, а зверху насунуло клубочисте клоччя туману, дошкульна мокреча закрила скелі й небо, ніби сирим димом оповило місцевість. Правда, туман був не суцільний — у рідких його розривах де-не-де прозирали руді брили, далекі синюваті прогалинки, проте роздивитись довкола не можна було. Тоді вони спинилися, і Джулія одразу припала плечем до виступу скелі. Вітер несамовито рвав на них холоші, рукави, шарпав поли курток. Стало ще холодніше. Іван розгорнув між камінням потерту вже, вируділу, а колись гарну шкірянку, виклав з неї хліб і підійшов із шкірянкою до Джулії.

— О, нон... нон. Нет! Я тєпло, — зиркнула вона на хлопця пожвавілими очима й виставила вперед руку; вітер куйовдив її коротке волосся. Іван мовчки накинув одежину на худенькі гострі плечі. Дівчина неохоче закуталася, мерзлякувато стрепенулась і схилила на груди голову. Хлопець присів над початою хлібиною.

— Іль пане... Хляб! — зрозумівши його намір, з голодною нетерплячкою сказала вона й ковтнула слину.

Іван спершу оглянув буханчик, прикинув його на руці, ніби визначаючи вагу й ту найменшу пайку, яку вони можуть дозволити собі цього разу з'їсти, і зітхнув: аж надто він був маленький. Джулія теж сіла й мерщій посунулася до Івана. Боячись розкришити буханчик, хлопець не став одламувати від нього, а, озирнувшись, узяв позаду себе гостру камінну скалку і почав обережно краяти скибочки. Дівчина з якоюсь розчуленістю в очах покірно стежила за рухами його шкарубких пальців — і як він краяв, і як потім ділив одкраяне навпіл, одламував шматочок від однієї скибочки і клав на другу, ще раз оглядав.

— Добре?

— Сі, сі. Добро.

Знову ніби зникли і холод, і втома. Джулія засяяла очима, з нетерпінням чекаючи, коли буде дозволено з'їсти цю мізерну пайку. Але Іван з витримкою, на яку можна позаздрити, утретє порівняв шматочки й тільки тоді мовив дівчині:

— Ану лиш, одвернися.

Вона збагнула, не виймаючи з-під шкірянки рук, хутенько одвернулася, а він торкнувся пальцем шматочка з додаточком:

— Кому?

— Русо! — з твердою рішучістю сказала вона й крутнулася до нього.

Іван мовчки, обережно взяв тоненьку скибочку, трохи жвавіше вхопила другу вона.

— Гра... Спасібо, русо.

— Ні за що, — сказав Іван.

Квапливо жуючи і кутаючись у шкірянку, Джулія раптом спитала.

— Русо! Как імеється твой ім'я? Іван, да?

— Іван, — трошки здивувавшись, одповів хлопець. А вона, помітивши його подив, відкинулася назад і засміялася.

— Іван. Джулія угодаль! Как єто угодаль?

— Неважко вгадати.

— Все, все русо Іван? Правда?

— Ні, не всі. Але багато.

Раптом дівчина посмутніла, втомлено зітхнула, щільніше закуталась у шкірянку й крадькома зиркнула на буханчик. А Іван, розтягуючи насолоду, повільно доїдав свій шматочок. Помітивши її аж надто красномовний погляд, узяв буханчик, аби сховати за пазуху, але не встиг цього зробити, бо Джулія зненацька ойкнула і завмерла на місці. Відчувши недобре, Іван бистро глянув на дівчину — на її обличчі застиг переляк, широко розплющені очі безтямно дивилися поверх його плеча. Іван обернувся з хлібом у руці й одразу побачив те, що так налякало її.

Остеронь од них і трохи нижче, у вільній від туману прогалині, спершись на розставлені руки, сидів на скелі страшний, у подертій куртці гефтлінг. Голий, без волосся череп його стирчав на тоненькій шиї з просторого коміра смугастої куртки, на якій чорнів номер і нашивка. Гефтлінг темними божевільними очима-ямами вп'явся в них. Мабуть, він

побачив у їхніх руках хліб, бо затремтів і, пританцьовуючи на місці, почав хрипко вигукувати:

— Брот! Брот! Брот!

Потім перестав вигукувати, мерзлякувато стрепенувся і вже зовсім людським, сповненим відчаю голосом зажадав:

— Гіб брот!

— Ге, чого схотів, — глузливо посміхнувся Іван, дивлячись на нього.

Гефтлінг якусь мить зачекав, а тоді несподівано люто заlementував:

— Гіб брот! Гіб брот! Їх бешайне гестапо! Гіб брот!..[38]

— Ах, гестапо! — Іван звівся на ноги. — Ану, геть звідси! Ну, живо!

Він погрозово рушив до божевільного й тільки-но ступив кілька кроків, як той зіскочив із скелі й відбіг далі вниз.

— Гіб брот — нікс гестапо. Нікс брот — гестапо![39]

— Ах ти, собако! — закричав Іван, перемагаючи вітер. Його пойняла злість, і він кинувся було наздоганяти шантажиста, але той пересторожливо відбіг іще далі. Помітивши, що Іван спинився, божевільний теж став.

— Гіб брот!

Іван засунув руку в пазуху — німець застиг у чеканні, але хлопець вихопив пістолет і клацнув курком.

— Пістоле! — з жахом вигукнув божевільний і подався вниз.

Іван зціпив зуби, ззаду до нього підскочила Джулія.

— Дать он хляб! Дать хляб! — злякано мовила вона.

Божевільний тим часом одбіг, спинився й, озираючись, чимдуж почимчикував униз.

— Іван, дать хляб! Дать хляб! Нон гестапо! — боязко стала благати дівчина.

"Гад продажний, — думав хлопець, сердито дивлячись услід божевільному, постать якого то зникала, то виринала. — З такими жарти погані — зчинить репет і викаже німцям. Що вдієш з навіженим? І вбити жаль, і відчепитися нема як. Прийдуть із собаками, натраплять на слід — тоді все пропало".

— Агов! — гукнув хлопець. — На брот!

Божевільний, ухопившись за скелю, спинився, оглянувся, навіть, здалося, подумав, і невдовзі крізь вітер долинув його голос:

— Нікс... Ду вірд шісен! Їх бешайне гестапо,[40] — і знову подався униз.

— Йди ти к бісу! Нікс шіссен! Ось на... На!

Іван і справді відламав від буханця шматочок і підняв його в руці, щоб той побачив. Джулія, стоячи поруч, тремтіла з холоду й занепокоєно дивилася на гефтлінга. Божевільний постояв трохи, а потім сів на виступ скелі. Наближатися до них він боявся.

— Ах, так, собако! — закричав Іван, бо йому терпець увірвався. — Ну й геть під три чорти! Іди в гестапо! Іди!!!

— Іван, нон гестапо! Нон, Іван! — стала сіпати його за руку Джулія. — Дать немножко хляб! Нон гестапо...

— Дідька лисого йому, а не хліба. Нехай іде.

— То пльохой гефтлінг. Он кранк. Он гестапо...

Хлопець не відповів, сховав у пазуху півбуханчика, пістолет і рушив до попереднього місця на горі. Джулія йшла поруч. Іван відчував, що так повестися з божевільним було небезпечно, але тепер уже не міг поступитись йому — люта затятість виявилася дужчою за острах. Джулія все озиралась, але раптом їх оповила імла, і, крім сірого громаддя скель, довкола нічого не було видно — внизу і навкруги клубочився, рвався, плив шматками гнилий туман. Невідомо було, чи гефтлінг сидів там само, чи, може, справді подався униз. Помітивши на обличчі дівчини стурбованість, Іван озирнувся:

— Нікуди він не піде. Бреше все.

Хлопець заспокоював її, але до самого спокій не вертався. Біс його зна, від кого тільки залежить життя людини? Де ж та справедливість? Якийсь божевільний, а от вижив, прорвався в гори, уникнув облави, втік з-під куль... А скільки найкращих хлопців загинуло в таборі? Таки скупа земля на справедливість.

Вони вже рушили були на шлях, в обхід величезного шаруватого виступу, коли Іван озирнувся й сунув руку в пазуху. Джулія теж глянула назад, але божевільного ніде не було. Проте Іван вийняв шматок, вернувся й, пошукавши зручне місце, поклав його на камінь, де вони недавно сиділи.

— Гаразд. Біс із ним, гадам! Нехай подавиться! — ніби виправдовуючись, промимрив хлопець.

Джулія на знак згоди промовчала.

11

Вітер усе гнав і гнав нескінченні космаки туману, куртка на Іванові стала вологою, дрижаки проймали все тіло. Іван раз у раз оглядався, його брав уже сумнів, чи знайде хліб божевільний гефтлінг. З'явилося навіть бажання вернутися, з'їсти самому той шматок, і, щоб якось позбутися цих думок, він чимдуж побрів далі.

Невдовзі, обійшовши шаруватий велетенський виступ, що, мов скам'янілий хвіст птаха, стирчав у небо, вони вилізли вище. Туманна завіса раптом розвіялася, буцім осіла, і вони побачили над собою голий, крутий кам'янистий масив і зовсім поряд на схилі стежку. Стежка бігла не вниз і не вгору, а обережно вилася між камінням навкоси по схилу. Вона була не дуже помітна в цьому хаосі скель, але обоє враз побачили її і дуже зраділи.

Іван перший ступив на неї, глянув униз — там поміж клоччям туману мелькали похмурі скелі, урвища, де-не-де пропливали сизі хмари. Вгорі, у високому потьмареному небі, палав освітлений сонцем іскристий, густо засніжений хребет. Правда, коли хлопець придивився, то виявилось, що хребтів там аж два: дальній — могутній, широкий, схожий на сиву нерухому ведмежу спину, і ближній — зубчастий, трошки припорошений снігом, він здавався найвищим за всі гори й аж у самісіньке небо впирався верхом з сідловиною біля боку. Цей хребет і здавався звідси найбільшим, але Іван уже знав такий обман гір, коли найближча з них здається і найвищою. Видно, все ж таки головним тут був отой дальній Ведмежий хребет, думалося, що за ним уже мета їхньої втечі — партизанський Трієст.

Задержавши голову, хлопець якусь мить вдивлявся вгору, на цей поріг на їхньому шляху до майбутнього, бажаючи впевнитись, що переслідування тут уже не буде, що найстрашніше вони подолали, що люди тепер їм не зустрінуться, — тепер їм протистоїть лиш природа, для змагання з якою потрібно одне: більше сили. Потім він подивився на принашку і, мабуть, охоплену новими думками свою супутницю: вона мружила пухнасті вії, теж придивляючись до засніжених хребтів. І тоді, певно вперше, його поійняла тиха радість від того, що перед грізною невідомістю гір він не самотній і поруч є людина, нехай і жінка. Відчувши на мить якийсь пробіск задоволення, він озвався:

— Гайда?

Навряд чи знала вона це хлоп'яче слово, але зараз настільки співзвучними були їхні відчуття, що вона зрозуміла і підхопила:

— Гайда!

І вони попрямували стежкою, що оперізувала голу скелясту кручу. Вгорі в прогалинах туману нестерпно яскраво блиснуло призахідне вже сонце; пасма хмар сліпучою білизою заіскрилися на схилах гір; по скелях і безоднях швидко помчали чорні клапти тіней і поряд з ними — яскраві плями світла. Вітер, не вщухаючи, шарпав Іванову куртку, надимав крізь дірку штани. Джулія мерзлякувато поставила великий комір шкірянки. Вони піднялися вище. Освітлені сонцем, виразно проступили чорна ущелина, розколини, кам'яністі косогири, на одному з яких бовваніла, простеливши довжелезну тінь, периста скеля-шпичак. Іван глянув туди й спинився: на тому місці, де вони недавно сиділи, зігнувшись, ніби шукаючи щось, тупав на тоненьких ногах божевільний гефтілг.

— Ти диви — причепився.

— Траджіко чельовек, — озвалася Джулія. — Пекато — жалко!

— Чого жаліти? Сволота він.

— Он хочет русо ідьот. Но русо бйозє. Он бояться.

— І добре робить, — рішуче мовив Іван.

Хлопець рушив далі, махнувши рукою на божевільного, хоча мати такий хвіст за собою не дуже приємно. Але що вдієш з ненормальним — і відігнати не відженеш, і втекти нікуди. Доведеться, мабуть, потерпіти до ночі.

— Іван, — озвалася дівчина, роблячи наголос на "і". — Ти не імєль зло Джулія?

— А чого мені сердитись?

— Ти нон бйозє?

— Можеш не боятися.

— Нон бояться, да?

— Да.

З її стомленого обличчя зникла лагідна усмішка, і воно раптом спохмурніло, відбивши невеселі її думки.

— Джулія русо нон бояться. Джулія снєг бояться.

Іван, ідучи попереду, тільки зітхнув на це: справді, сніг і такий мізерний запас хліба чимраз дужче непокоїли його. Хлопець подумав, що треба було забрати в лісника все й неодмінно взуття — бо зовсім невідомо, як лізти босоніж у сніг. Але добрі думки, як завжди, з'явилися

пізно. Тоді, звичайно, вони й не гадали, що доберуться до снігових вершин — тоді здавалося щастям вискочити живим з облави. Ще й так спасибі австрійцеві: коли б не він, хліба вони не мали б. Іван швидко крокував стежкою, збоку по косогору тягнулися-маяли дві видовжені, до самого низу, тіні. Потішати, підбадьорювати дівчину він не хотів, а лише сказав:

— Куртка в тебе є. Чого боятися. А на манто не сподівайся. — Дівчина зітхнула і, помовчавши, відповіла:

— Рома Джулія много манто імелъ. Фір манто — черно, бело.

Хлопець насторожився й уповільнив ходу.

— Що — чотири манто?

— Я. Фір манто. Чєтирє, — підтвердила вона.

— Ти що — багата?

Вона засміялась.

— О, нон багата. Бєдна. Політішє гефтлінг.

— Ну не ти — батько. Батько твій хто?

— Батіка?

— Батько. Ну, фатер. Хто він?

— А, іль падре! — збагнула вона. — Іль падре — комерсанто. Діреторе фірма.

Іван тихо свиснув — ого-го, виявляється, з буржуїв. "Бракувало ще, аби отой батько виявився фашистом. Ото була б прогуляночка в Альпах — пробравшись до своїх, повік не виправдаєшся", — подумав він і круто озирнувся.

— Фатер фашист?

— Сі, фашісто, — просто відповіла Джулія, жваво глянувши в його суворі очі. — Начальник міліто.

Ще краще! Дідько б його взяв, що тільки діється на світі! Як казав той Жук — кинеш палицею в собаку, а потрапиш у фашиста. От Європа!

Хлопець зійшов на край стежки, дав дівчині порівнятися з собою і вперше з неприхованою цікавістю оглянув її гарненьку, цибату, так-сяк одягнену постать. Але, дивна річ, оце строкате, з чужого плеча вбрання, попри всю недоречність, не могло спотворити її молодой природной статечності і вроди, яка проглядала в усьому: і в гнучкості рухів, і в ніжній красі обличчя, і в звичці тримати голову з гідністю і грацією. Вона покірно й віддано поглядала на нього, сховавши руки в довгих рукавах шкірянки і звично ляскаючи по стежці своїми незграбними "клумпес".

— А ти що... Теж, можливо, фашистка? — з одвертою відчуженістю спитав Іван.

Дівчина докірливо кольнула його очима.

— Джулія фашіста? Джулія комуніста! — твердо вимовила вона з гордістю.

— Ти?

— Я!

— Брешеш, — після паузи недовіжливо сказав Іван. — Яка ти комуністка!

— Комуніста. Сі. Джулія комуніста.

— Що, вступила? І квиток був?

— О, нон. Нон латесара.[41] Формально нон. Моральменде комуніста.

— А, морально! Морально не вважається.

— Почему?

Він не відповів. Що можна було сказати на це наївне запитання? Коли б отак кожного, хто себе назве комуністом, і вважати ним, скільки б тоді набралось таких! І ще й буржуйка... Хто її прийме до партії! Меле собі...

Трошки пригасивши свою цікавість, Іван пішов швидше.

— У нас тоді вважається, коли квиток дадуть.

— А, Русланд! Русланд іначе. Я понімайт. Русланд советіка. Русланд свобода.

— Звісно. В нас не те, що у вас, буржуїв.

— Советіка очен карашо. Емансіпаціоне. Ліберта. Братство. Так?

— Звичайно.

— Єто очен карашо, — проникливо сказала вона. — Джулія очен, очен уважаль Русланд. Нон фашізм. Нон гестапо. Очен карашо. Іван счастлів свой страна, да? — Вона обочиною стежки підбігла до хлопця й обіруч

узяла його за руку вище ліктя. — Скажі, Іван, як до война жіль? Какой твой деревня? Слюшай, тебе синьйорина, девушка, любіль? — раптом спитала Джулія, з грайливою відданістю зазираючи йому в обличчя.

Іван ніяково кліпнув очима, але руки свої не відняв — од її ніжної близькості в його душі війнуло незвичним теплом.

— Яка там дівчина! Не до дівчат було.

— Почему так?

— Так.

— Что, пльохо жіль? Почему?

Хлопець схаменувся, що сказав не те — про своє життя йому не хотілось їй розповідати.

— Так. Всяке бувало.

— Ой, неправда говоріль, — хитрувато скосила вона на хлопця зіркі очі. — Любіль много синьйорино.

— Куди там!

— Твой какой провінція? Какой место ти жіль? Москва? Кієв?

— Білорусь.

— Білорусь. Это провінція такой?

— Республика.

— Республіка? Єто карашо. Італьяно монархія. Монте — гори єст твой республіка?

— Ні. Гір нема. В нас більше ліси. Пущі. Річки й озера. Озера найкращі, — мимоволі захоплюючись спогадами, почав оповідати Іван. — Моє село Терешки якраз між двома озерами. Якщо тихого вечора глянеш — не ворухнеться. Мов дзеркало. І ліс висить униз верховіттям. Як намальований. Тільки риба скидається. Щуки — о-о! Що там гори!

Як на свою неговірку вдачу, хлопець розповів аж надто багато, одразу ж відчув це і змовк. Але його роз'ятрені думки та уява були вже там — у рідному далекому краю, і зараз серед цього дикого громаддя скель йому стало так нестерпно сумно, як давно вже не було в полоні. Джулія, певно, відчула те, бо, коли він змовк, попрохала:

— Говорі єщо. Говорі твой Білорусь.

Тим часом сонце знов оповила сіра хмара туману. На гладенький косогір з утоптаню навкоси стежкою впала присмеркова тремтлива тінь, димчасте вологе клоччя швидко полинуло впоперек схилу.

Спочатку безладно й не дуже охоче, раз у раз спиняючись, наново переживаючи давні враження, він, як про щось далеке, любе і незвичайне, став розповідати їй про засипані жолудями діброви, про боброві хатки на озерах, про холодний цілющий березовий сік навесні, про духмяність квітучої черемхи у травні. Давно вже він не був такий балакучий, давно так не відкривав своєї душі, як у цю мить, — аж не впізнавав себе. Та й вона, з її уважною цікавістю до рідного йому, зробилася чомусь близькою-близькою, ніби вони віддавна були знайомі й зустрілися після тривалої і тяжкої розлуки.

Нарешті він змовк. Вона тихенько випустила його руку і, вільніше взявшись за шкарубкі пальці, спокійно спитала:

— Іван, твоя мама карашо?

— Мама? Добра.

— А іль падре — батіка твоя?

Вона замріяно дивилася на схил і не помітила, як сіпнулося його враз спохмурніле обличчя.

— Не пам'ятаю.

— Чому? — здивувалася дівчина й аж спинилася.

— Помер батько. Я ще малий був.

— Мертво? Помер? Чому помер?

— Так. Недуга зламала.

Джулія делікатно звільнила його пальці, зайшла трохи збоку, чекаючи, що він скаже щось важливе, пояснить, чого не могла збагнути вона. Але Іван уже ні про що не хотів розповідати. Тоді вона, ступивши кілька кроків, спитала:

— Іван, обіда? Да?

— Яка там обіда? Не в цьому річ.

— Ти щасливо, Іван, — не дочекавшись його відповіді й, певно, зрозумівши це по-своєму, мрійливо-лагідно мовила вона. — Твоя большой фатерлянд! Такой колосаль война побеждай. Это большой счастье. Обіда — есть маленька обіда. Не надо, Іван...

Хлопець не відповів, тільки зітхнув, подумавши, що, мабуть, краще їй не чути про все складне й важке, що було часткою його життя. Навіщо потьмарювати її світлу віру в те, що вона так мало знає, але до чого горнеться всією своєю щирою дівочою душею...

12

Так думав Іван, піднімаючись крутою стежкою вгору, переконаний, що робить правильно. Справді, хто вона, ця випещена красуня з чужого, далекого світу, безглуздою долею війни закинута до фашистського концтабору, — хто вона, щоб їй повірити свої болі, які свого часу відібрали стільки душевної сили в нього самого? Чи збагне її нехай собі й добра, чуйна дівоча душа його сувору правду, в котрій дай бог розібратися самому? Хіба що поспівчуває, пожаліє, але співчуття йому не потрібне: за двадцять п'ять років життя хлопець звик обходитись без нього. Тому нехай краще для неї все буде добре, гладенько — як вона уявляє собі. Так міркував Іван, але від цієї мимовільної омани, в яку легко було ввести дівчину, йому зробилося трохи ніяково, ніби він забруднив щось чисте й біле — хотілося якось повитирати, наблизитися до попередньої чистоти між ними.

Поринувши в роздуми, хлопець чимчикував, не помічаючи часу. Джулія, певно, збагнувши, що зачепила болючу струну в його душі, теж розважливо примовкла, трохи відстала, і вони довго ішли так — лізли схилом угору. Тим часом на безладно-величаве громаддя гір спав з піднебесся неспокійний вітряний вечір. Гори почали швидко темніти, вужчала й без того затиснута хмарами далечінь; зникло мерехтливе сріблясте саяво далекого хребта, туманне марево зовсім поглинуло його. На тлі ледь освітленого неба велетенською двійнею чорніла ближча вершина з трохи меншою поруч. У сідловині, мабуть, був перевал, бо туди вела стежка.

Найбільш гнітюче з усієї доби діяв на Івана вечір. Ані вдень, ані вночі, ані вранці не було так самотньо, так незатишно-тривожно й сумно, як у час смеркання. З повною гостротою відчув це він у роки війни, та ще в

полоні, на чужій землі, — де спізнав лихо, голод і холод. У такий час особливо сильно допікала самота, безпорадність, залежність від безжальної ворожої сили. Й ось зараз до болю схотілося миру, добра і рідної, близької душі поруч.

— Іван!.. — несподівано гукнула позаду Джулія, — Іван!

Як завжди, вона робила наголос на "і", це було незвично і зненацька аж лякало, ніби тут з'явився ще хтось, окрім них двох.

Іван затремтів і спинився.

Нічого не кажучи, Джулія мовчки тупала між камінням, і він без слів збагнув, у чому річ. Одразу було видно, як вона втомилась. Іван теж відчував, що необхідно б відпочити, але в цій надхмарній височині було нестерпно холодно, шалено бурхав, шматував одержу, гув у розколинах вітер. Мерзли руки, ноги одубіли, аж залякли від стужі. А холод усе дужчав, дужчав на ніч і вітер. Усією своєю жорстокою, сліпою силою природа накидалася на втікачів. Іван дуже квапився, добре усвідомлюючи, що ночувати тут не можна, тільки в русі порятунк, і якщо вони цієї ночі не здолають перевал, то завтра вже буде пізно.

— Іван, — мовила, трохи наблизившись, Джулія. — Очен, очен усталь...

Хлопець переступав з ноги на ногу, підшви боліли, пекли вогнем, заходили зашпори, та він не зважав на них, а стурбовано дивився на Джулію.

— Давай-но якось... Бачиш, сутеніє.

З-за вершини-двійні перекочувалася, осідаючи на схилах, густа, темна хмара. Небо вгорі потроху гасило свій блиск. Померехтіла і зникла в чорній безодні манісінька самотня зірка. Потьмарену місцевість —

скелясте громаддя, схили, ущелини й долини — заволокло клубочистою каламуттю.

— Почему нет переваль? Где ест переваль?

— Незабаром буде. Ось-ось, — підбадьорив дівчину Іван, сам не знаючи, скільки ще треба добиратися до тієї сідловини.

Вони знову рушили ледь помітною між камінням стежкою. Іван уже став побоюватися, щоб не загубити Джулії — це було б дуже прикро. І хлопець, вслухаючись крізь вітер до звичного стукоту її колодок, розміреним темпом ліз і ліз усе вище. На дуже крутих місцях він спинявся, чекав дівчину, подавав їй руку й витягав нагору, сам при цьому ледве вгамовуючи серце в грудях. А вітер несамовито рвав одіжку, тугими поштовхами бив то в спину, то в груди, перехоплював подих, кружляв між камінням, раз у раз міняючи напрямок — не збагнути було, звідки він і дме.

Тим часом зовсім стемніло, громаддя скель злилося в суцільну непроглядну масу, небо в чорній безпросвітній тьмі зімкнулося з горами. Стало так темно, що Іван почав спотикатися, наступати на каміння, кілька разів боляче поранив ноги, і тоді вперше неспокій опанував його — де стежка? Він нагнувся, щоб краще роздивитись, обмацав якусь брилу поруч і зрозумів — стежка зникла, вони заблудили.

Тоді Іван спинився, одвернувся од вітру й, зіщулившись, став чекати, поки наблизиться Джулія. Коли та, вкрай знесилена, дошкандибала до нього, він озвався: "Чекай тут", а сам рушив на пошуки стежки. Дівчина мовчки, навіть байдуже, сприйняла цю новину, одразу впала на землю й скоцюрилася од вітру. Іван, тамуючи неспокій, одійшов далі, кинувся на всі боки, вглядаючись у землю й раз у раз обмацуючи її підшвами — стежки не було. Поступово в темряві почало щось мерехтіти, він простягнув руку й зрозумів: пішов сніг. Дрібненька обрідна крупа неслася з вітряної чорної безодні, підскакуючи на камінні, збиралася в ямках,

щілинах, западинах. Іван постояв якусь мить, оглядаючись і напружено думаючи, що діяти. Сніг погустішав, і внизу трохи посвітліло від сірого ряботиння плям. Тоді хлопець помітив недалеко білувату звивисту стрічку стежки.

— Гей, Джуліє! — стиха покликав він.

Але дівчина не відгукнулася. Іванові стало прикро на душі, зачекавши трохи, він подумав: "Чи вона там, бува, не заснула? Оце послав бог супутника! Бульварами б із такою походжати..."

Вітер, як і раніше, люто бурхав, снігова крупа мелькала, шурхочучи об каміння. Від стужі заходилися зашпорами ноги; руки Іван сховав у рукави. У пазусі крижаним холодом обпікав пістолет.

— Гей, Джуліє!

Вона знову не відповіла, і він, лайнувшись, неохоче, обережно ступаючи по мокрому холодному камінню, подався туди, де залишив її.

Джулія сиділа на брилі, зігнувшись у три погібелі, з коліньми закутавшись у шкірянку. Як і вчора, дівчина не озвалася, не підвела голови, і він, передчуваючи недобре, безтямно спинився перед нею.

— Баста, Іван, — стиха промовила вона, не підводячи голови.

Іван помовчав.

— Як це баста? Ану, вставай!

— Нон уставай. Нет уставай.

— Ти що — жартуєш?

Мовчання.

— Ану, ходімо! Ще трішки й — перевал... А вниз ноги самі понесуть.

Мовчання.

— Ну-бо, ти чуєш?

— Фініта.[42] Нон Джулія марш. Нон.

— Зрозумій, не можна тут залишатися. Замерзнемо. Бачиш, сніг.

Однак його слова на неї не впливали. Він бачив, як вона знесилилась, і відчував безпорадність своєї логіки. Але як іще примусити її йти? Подумавши трохи, Іван засунув руку в пазуху, витяг звідти решту буханця й, одвернувшись од вітру, обережно відламав шматочок м'якушки.

— На ось хліба. Поїж!

— Хляб?

Вона аж стрепенулася. Одразу підвела голову. Іван дав їй у руки шматочок, і Джулія, кілька разів одкусивши, з'їла його.

— Єщо хляб?

— Ні, більше не дам.

— Мальо, мальо хляб. Дай хляб, — як дитина, жалісно попрохала вона.

— На перевалі ще дам.

Дівчина раптом схилилась і завмерла у пільмі.

— Нон перєваль.

— Якого біса нон?! — зненацька вибухнув Іван, стоячи навпроти. — Ану, вставай. Ти що надумала? Замерзнути? Кому ти цим зробиш зле? Німцям? Чи ти хочеш їм догодити — вернутися в табір? Аякже, вони там давно на тебе чекають. Покажеш, куди Іван пішов! — кричав хлопець, аж захиляючись од міцного поривчастого вітру. Джулія, не міняючи пози, підвела трошки голову.

— Нон табір.

— Не підеш до табору? Куди ж тоді ти підеш?

Вона промовчала і знову зіщулилась у маленьку живу грудочку.

— Адже замерзнеш! Дивачка! Пропадеш до ранку, — трохи лагідніше сказав Іван. Але дівчина мовчала.

Вітер усе сипав снігом. Сніг, правда, був обрідний і дрібненький, однак навколо поступово світлішало, сіренькі плями пробивали чорноту ночі, стало краще видно. Тіло без руху почало швидко охолоджуватись і тремтіти від стужі.

— Ану, вставай! — Іван сіпнув її за шкірянку і по-армійському суворо скомандував: — Встань!

Дівчина, почекавши, кволо підвелася, стукнула колодками й, похитуючись од поривчастого вітру, попленталася за ним; щоб не впасти, хапалася за каміння. Іван, спохмурнівши, повільно ішов до стежки. Він уже думав, що якось воно буде, що вона розійдеться, бо найгірше в такому стані — збитися з ритму, хоч на мить сісти — тоді потрібне он яке зусилля, аби підвестися. Вони наблизилися до стежки, і раптом сильний

порив вітру стьобнув крупю в обличчя, вдарив у груди, обоє задихнулись, а Джулія впала.

Іван кинувся допомогти їй підвестися, узяв за руку, та вона не підвелась, а закашлялась, потім довго відсапувала і, нарешті сівши, тихо, але з твердою рішучістю вимовила:

— Джулія фініта. Аллес.[43] Іван Трієсто. Джулія нон Трієсто. Аллес нон...

— Ні в якому разі.

Він одійшов трохи осторонь і теж примостився на виступі скелі.

— А ще казала: комуністка, — докорив їй хлопець. — Панікер ти.

— Джулія нон панікіор, — розгнівалася дівчина. — Джулія партіджано.

Іван, вловивши образу в її голосі, вирішив скористатися з цього. "Може, це розворушить її", — подумав він.

— Панікерка, а то ж хто ти?

— Джулія нон панікіор. Сіли мальо.

— А ти над силу, — підбадьорюючи, мовив Іван. — Знаєш, як одного разу на фронті було? На остфронті. Куди ти збиралася. Хату, де ми саме були, оточили фріци. Вийти ніяк. У вікна б'ють з автоматів і кричать: "Рус, здавайся!" Наш взводний Петренко теж "аллес" сказав, мовляв, капут нам. А ротний Белошеев як закричить: "Хлопці, для чого нам зброю дали?! Ану, — каже, — проривайтеся". Посунули ми всі разом у двері, та як ударимо з автоматів і попід тином навзгінці поза хату. І що ти гадаєш:

вирвалися. П'ятеро, правда, полягло. Белошеев теж. Але ж четверо врятувалось.

Джулія мовчала.

— То що, рушили?

Мовчання.

— Ну, якого дідька мовчиш? — тремтячи від холоду, втрачав уже терпіння хлопець. — адже замерзнеш, дурепо. Варто було тікати, стільки лізти під самісіньке небо!

Вона мовчала.

— Для чого тоді хлопці підірвали себе? Тією бомбою! Щоб хоч хтось урятувався. А ти вже й скисла.

Він схопився, відчувши, що наскрізь промерз на цьому вітрі, заходив стежиною — на сірій посипці відбився тьмяний слід його босих ніг. Іще добре, що не було морозу, але під ранок, мабуть, підмерзне, тоді вони тут пропадуть.

Іван рішуче спинився біля Джулії.

— Ти підеш?

— Нон, Іван.

— Як хочеш. Пропадай, — навмисне байдуже мовив він і похмуро звернувся: — Скидай "клумпес".

Дівчина мляво заворушилася, вийняла з колодок ноги й від холоду поставила їх одну на одну. Він одразу всунув свої задубілі ноги в це незavidне взуття, в якому ще зберігалось її тепло.

— Скидай і шкірянку.

Вона слухняно зняла і шкірянку. Хлопець хутко натягнув її на свої заширокі плечі, застебнувсь. Одразу стало тепліше. Роблячи це, Іван відчував, що між ними назавжди щось рушиться, що так не можна поводитися з жінкою, але його опанував гнів на неї. Здавалося, що вона чимось ввела в оману його, затялась, і хлопцеві мимоволі кортіло покарати її. Лаючись у думці, він, однак, вважав себе трохи винним. Хлопець намагався заглушити ніяковість гнівом. Проте Джулія в чомусь мала рацію, а він у чомусь був несправедливий. Іван це відчув, і гнів його стихав.

Він ступив два кроки стежкою й обернувся до неї.

— Що ж, бувай!

— Чао! — скоцюрбившись на камені, тихо й зовсім байдуже мовила вона. Це слово одразу нагадало йому їхню вчорашню зустріч, і той радісний блиск у її променистих очах, що так здивував його, і її відчайдушну сміливість під носом у німців, і сповнені закоханості та якоїсь багатозначності погляди в дорозі, — і хлопцеві стало зовсім прикро. Це не був ані жаль, ані співчуття — так щось пригнічувало його сумління, хоч він і не міг чимось докорити собі, бо нічим не був зобов'язаний їй. "Ні, ні, — сказав Іван собі, тамуючи ту пригніченість. — Отак краще". Одному зручніше, це він знав із самого початку. Йому не треба було зв'язуватися з нею. Тепер у нього колодки на ногах, на плечах шкірянка, хліба трохи — одному цього вистачить надовше, він заощаджуватиме — по сто грамів на день. Сам він стерпить усе, перейде хребет, не може бути, щоб не перейшов, якби навіть довелося лізти по

пояс у снігу, йому треба в Трієст, до партизанів. І навіщо було зв'язуватися з цим дівчиськом? Хто воно йому?

Хлопець чимдуж вихопився на кручу, ніби тікаючи від думок про неї, покинутої внизу, однак не мав сили подолати прикрого відчуття. Щось приховане в душі жило іншою логікою, ноги незабаром сповільнили ходу, Іван оглянувся раз, удруге — дівчина ледь помітною плямою чорніла на схилі, і її покірنا безпорадність перед неминучою загибеллю раптом зруйнувала, доценту знищила його недавній намір. Іван, сам того не бажаючи, повернувся і, заляскавши по стежці колодками, побіг униз. Джулія, зачувши його поблизу, здригнулась і боязко підвела голову.

— Іван?

— Я.

Дівчина, певно, щось запідозрила, бо насторожилася.

— Почему?..

Хлопець, не відповівши, скинув шкірянку.

— На. Вдягайся.

Не підводячись із місця, Джулія квапливо закуталась у шкірянку; Іван, допомагаючи, придержував рукави і, коли вона закінчила вдягатись, потягнув дівчину за лікоть.

— Іди-но сюди.

Вона випручала лікоть і застигла, наче побоюючись його рук. Суворо глянула з-під брів йому в обличчя.

— Йди сюди.

— Нон.

— Отой ще мені "нон!"

Іван одним ривком захопив упоперек її тремтливе й тоненьке тіло й завдав собі на плече. Вона рвонулася, забилася, мов риба, затріпотіла в його руках, а він, незважаючи на це, закинув її собі на спину і затис під коліньми руками. Джулія раптом перестала вириватися, затихла, щоб не впасти, мерщій обвила його за шию, і він відчув на своїй щоці тепле її дихання і гарячу краплю, яка лоскочучи покотилася по шиї йому за комір.

— Ну, гаразд. Гаразд... Яюсь воно буде...

Дівчина принишкла, припала до його широкої спини й захлинулася. Іван і сам захлинувся, але не од вітру, а від чогось досі незвіданого, могутньо-лагідного, великого й на диво безпорадного. Недавнє бажання покинути її тепер аж злякало його, і хлопець, важко загупавши колодками, рушив угору.

13

Сніг уже густо засипав голий кам'янистий діл. Колодки ковзали по стежці, тому на крутих місцях, аби не впасти з ношею, Іван намагався йти боком, як лижник, підіймаючись на схил. Спочатку він не відчував ваги її маленького тіла, трохи підтримував його під коліна й, пригнувшись, з якимось незрозумілим завзяттям ліз угору. Але незабаром з'явилось бажання спинитися, вирівняти спину, зітхнути — грудям бракувало повітря. Правда, він угрівся. Зараз тілу зовсім не дошкуляв скажений вітер, усередині теж усе палало, але біль від утоми шматував легені.

Перевал, мабуть, був уже недалеко, бо підйом потроху вирівнювався. Стежка йшла майже без звивин голим, дуже засніженим, скелястим косогором. Праворуч височіло щось перисте — певно, сіре громаддя того меншого хребта-двійні. Отже, вони добиралися до сідловини. Вітер, однак, аж шаленів з люті, навколо, буцім у невидимій велетенській трубі, гуло, стогнало, дзвеніло, хоч, можливо, дзвеніло у вухах. Мороз, видно, тут подужчав, бо холод дошкуляв у руки й коліна. Іще добре, що не було мокречі, крупчастий сніг не липнув до одержі, вітер боляче шмагав по обличчях і з великою швидкістю мчав далі.

Треба було перепочити, але Іван боявся, що тільки-но впаде на сніг, то, мабуть, більше не встане. І він тягнув на собі Джулію так із годину чи довше, маленькими кроками поволі здійсмаючись звивистою стежкою. Джулія весь час мовчки тулилася до нього, іноді її пальці здригались у хлопця на грудях — Іван добре відчував ці рухи, так само як і все її тіло, його тепло на спині. І, дивна річ, незважаючи на втому, на недавню сварку та свій гнів, йому було добре. Коли б тільки більше сили, він згоден був би нести її, що покійно пригорнулася до нього, далеко-далеко.

Саме коли почали підкошуватись ноги і хлопець злякався, що впаде, поруч із снігової миготливої імлі виринув чорний скелястий обломок. Іван одразу збочив із стежки й, ковзаючись колодками по камінню, попрямував до нього. Джулія мовчала, притискалася щокою до його шиї. Біля брили Іван обернувся спиною і притулив до неї дівчину. Коли руки Джулії рознялися під його підборіддям і плечам стало вільніше, він зрозумів, яка вона все ж тяжка.

— Ну, як ти? Змерзла?

— Нон, нон.

— А ноги?

— Да, — стиха мовила вона. — Ногі да.

Як на її вдачу, Джулія аж надто принишкла, ніби завинила перед ним у чомусь. Іван відчув це, і йому хотілося лагідно, по-доброму заспокоїти її. Тільки ж ота лагідність аж ніяк не вдавалась йому, мовби заскорузла в душі, і зовні поводження його з дівчиною, як і раніше, було дуже стриманим.

Не повертаючись до неї обличчям, Іван знайшов руками її ноги — вони були дуже брезклі, ніби запухлі, й дуже холодні, холодніші, ніж його пальці. Від цього дотику вона тихо зойкнула і шарпнула ноги до себе.

— Е, так не можна, давай сюди.

Дівчина, певно, не зрозуміла, а він, трохи зручніше посадовивши її на камені, зібрав пригорщу снігової крупы.

— Ану, давай потremo.

— Нон, нон!

— Давай, чого там нон, — незлобиво, але наполегливо мовив Іван, узяв одну ногу, затис її між коліньми, як це роблять ковалі, підковуючи коней, і став розтирати снігом. Джулія заойкала, застогнала, хотіла вирватись, — хлопець усміхнувся:

— Та чого ти? Лоскотно?

— Болно. Болно.

— Потерпи трішки. Я легенько.

Намагаючись робити це якнайніжніше, він трохи відтер одну її маленьку, ніби дитячу, ступню, потім заходився біля другої. Спочатку дівчина стогнала, ойкала, але врешті притихла.

— Ну як, тепло? — спитав Іван, підводячись.

— Тепло, тепло. Спасібо.

— На здоров'я.

Джулія закутала ноги полами шкірянки, а він, прислонившись на мить спиною до намерзлої брили, віддихався. Та без руху одразу стало холодно, вітер легко проймав його тоненьку куртку, яка зовсім не тримала тепла.

— Хліба хочеш? — спитав Іван, згадавши їхню попередню розмову.

— Нон, — квапливо відповіла дівчина. — Джулія нон хляб. Іван ессен хляб.

— Невже? Тоді побережемо. Знадобиться, — відповів Іван.

Відчуваючи, що мерзне, хлопець з великою натугою примусив себе підвестись і підставив дівчині спину.

— Ну, хапайся.

Джулія мовчки, але охоче обвила його за шию, пригорнулась, і йому одразу стало тепліше.

— Іван, — стиха крізь вітер озвалася вона, дихнувши теплом у його вухо. — Ти вундершон![44]

— Ат, який там вундершон!

Дівчина, мабуть, трохи оговталася в нього на спині, бо до неї вернулася її наполегливість, сміливість. Відчувши його доброту до себе, вона спитала:

— Русо аллес, аллес вундершон? Да?

— Атож, атож, — погодився він, аби відчепилась, та й не звик говорити про себе. Йшли останні метри підйому, і хлопцеві хотілося подолати їх якнайшвидше.

— Правда, Іван хотель пугат Джулію? Да? Іван нон бросат?

Хлопець ніяково посміхнувся у темряві і з упевненістю, в яку ладен був сам повірити, сказав:

— Та, звісно...

— Тяжело, да?

— Ні, що ти! Мов пір'їнка.

— Что єто — пір'юнка?

— Як тобі сказати — пушок. Така маленька, маленька пушинка.

— Єто мальо, мальо?

— Звичайно.

Він ішов стежкою, яка добре проступала на посипаній снігом пороші. Його шию невимовно приємно лоскотало позаду її тепле дихання. Гнучкі

тоненькі пальці раптом погладили йому груди, й він аж затремтів, відчувши ці пестощі.

— Ти научіт мене говорить свой язик?

— По-білоруському?

— Да.

Іван засміявся, таким незвичайним тут здалось йому це прохання.

— Неодмінно, — відповів хлопець весело. — Ось прийдемо в Трієст і почнемо...

Ця жартівлива думка раптом здійняла в ньому вихор якихось особливих радісних відчуттів. Невже й справді пощастить їм дійти в Трієст, до партизанів? Якби це сталося — вони пішли б в один загін, вона стала б для нього рідною й близькою. Як це важливо — на чужині поруч рідна, своя людина. Іван тільки тепер почав відчувати її прихильність до нього, зараз вона не здалась йому небажаною чи зайвою. Він відчув, як стомився за життя і війну в самотині — солдатське товаришування було з іншої категорії взаємин. А взаємини з Джулією чимось нагадували сестринське, навіть материнське, тут не потрібно було ані слів, ані вчинків — тут саме почуття мовчазної близькості наповнювало його щастям.

Вони ввійшли у сідловину. Косогори верховин уже височіли обабіч, стежка трохи піднялась іще й побігла вниз. У сірій нічній темряві, мелькаючи, порошив обрідний дрібненький сніжок.

— Переваль? — стрепенулася на спині Джулія.

— Перевал.

— О мадонна!

— Бач, а ти казала капут. Дійшли-таки.

Він зупинився й нахилився, аби завдати їй вище, але вона рвонулася з його спини.

— Джулія сам. Граціє, данке, спасібо...

— Куди тобі босоніж? Сиди!

— Нон сиді. Іван усталь.

— Нічого. З гори легше.

Хлопець не відпустив її ніг, і вона знов обхопила його за шию. Міцніше припала щокою до його неголеної шорсткої щелепи й пальцями погладила таке саме шорстке підборіддя.

— О, річчо. Йож. Колучо.

— У Трієсті поголимося.

— Трієсто... Трієсто... Партіджано Трієсто... Іван, Джулія тедескі тр-р-р, тр-р-р! Фашісто своляч! — гомоніла вона, а Іван з ледь помітною усмішкою слухав, дбайливо вибираючи дорогу. Проте йти вниз було ненабагато легше, ніж угору. Колодки раз у раз ковзались, од постійного напруження швидко занили коліна, в грудях, правда, стало вільніше. Ноги самі несли вниз, і ходу треба було сповільнювати, — на це витрачалось чимало сили. І хлопець вирішив не стримуватися. Де швидкою ходою, а де підтюпцем він прудко біг стежиною, коли-не-коли спиняючись, і Джулія на його спині аж лякалася.

— Ой, ой, Іван!

— Нічого. Тримайся.

— Ой! Ой!

Вітер тут став менший, угорі й довкола ніби трохи вщухло, тому, здавалось, потеплішало. Куди вела стежка і що на них чекало попереду, побачити, проте, було неможливо.

Через якийсь час вітер іще стих, зникло мерехтіння сніжинок, земля, наскільки було видно, ряботіла, запорошена снігом. Стежка вилясала то праворуч, то ліворуч, найкрутішими були повороти, схил став не такий стрімкий, як по той бік, на підйомі. Іван уже розмірено й чітко йшов, намагаючись тільки не збитись із стежки. Джулія чогось притихла. Хлопець спробував заговорити з нею, але вона не відповіла, і він здогадався: спить.

Непомітно задрімавши у нього на спині, вона тихенько сопіла нижче вуха, руки її ніжно й чутливо лежали на його плечах; шкірянка в неї, мабуть, розстебнулася, бо хлопець спиною відчув м'яке тепло її маленьких грудей. Мов на зло, йому десь у колодку потрапив камінчик. І він, не нахилиючись, усіляко крутив ногою, щоб не ступать на нього або витрясти, але клятий камінчик не хотів випадати з колодки. Це було майже нестерпно, однак Іван не схотів будити її — сповільнив ходу і так довго-довго йшов униз. Либонь, він і сам ніби задрімав ідучи, бо раптом перестав усвідомлювати, де він і хто в нього на спині. Але це, мабуть, від втоми й тільки на якусь мить. Одразу відчув її дихання і заспокоївсь. Навкруги лежала каламутна ніч з плямами відлиглої снігу долі. Звідкись знизу повіяло вологістю, інколи ніс лоскотало смолистими пахощами хвойних лісів, десь осторонь шумів водоспад — певно, там була ущелина.

Під ранок вони спустилися в зону луків.

Снігові плями навкруги якось непомітно зникли, наче розтанули. Вітер ущух, потеплішало, тільки повітря стало вологішим; по камінню повзло кудись похмуре клоччя туману. Ще нижче запахло травною, квітами, сирією прілістю лісу, і хлопець збагнув, що найважче лишилося позаду. Доріжка згубилась, але йти було добре, і він не стежив за нею. Іван пройшов ще трохи, і коли відчув під ногами соковиту м'яку траву, то подумав, що зараз упаде. Високі, до колін, стеблини тугими пуп'янками квіток били його по голівках. Джулія і досі спала. Тоді хлопець тихенько, щоб не розбудити дівчини, обережно спустив її на землю і ліг поруч.

Джулія не прокинулась.

14

Усупереч звичці, йому цього разу не привидівся його постійний тривожний сон; кілька годин Іван спав безпробудно й глибоко, потім, бридка мішанина марення та реальності заволоділа його свідомістю.

У двадцять п'ять років життя юність уже закінчується, багато чого з нехитрих людських радощів уже не вернеш і не зазнаєш, якщо не випало спізнати їх замолоду, і в цьому розумінні люди, мабуть, варті трохи більшого, ніж те, що випало на долю Іванові Терешці. Правда, хлопець дуже рідко думав про це — вдома доводилося дбати, щоб якось прожити, прогородувати родину, зіп'ятись швидше на ноги. Пізніше, у війну, ще більше турбот звалилось йому на плечі. Кохання в нього ще не було, він не знав жінок, і, як це часто трапляється в юності, до певних взаємин між хлопцями й дівчатами ставився скептично.

Може, в тому він і не був винний. Іван майже не мав власного досвіду й іноді поповнював його прикладом знайомих чи близьких. Якось Іванові довелося бути свідком яскравого випадку, що надовго отруїв його душу зневірою.

Років зо два тому на північно-західному фронті він був поранений одночасно зі своїм ротним, старшим лейтенантом Глебовим, у якого служив ординарцем.

Поранили їх у лісі, коли ротний ішов на нараду до командира полку. Іван з розірваним плечем витяг його з-під обстрілу, перев'язав і по глибокому снігу доніс до шляху, де їх підібрали обозники. Терешка зі своєю раною почував себе непогано, а ось ротному було набагато гірше. Старший лейтенант побілів мов полотно, майже не розмовляв і тільки попрохав, щоб одразу, минувши дивізійний санбат, відправили в госпіталь. Ординарець розумів неспокій командира: Глебову не хотілося лякати Анютки, тендітної, з великими очима дівчини, недавнього санінструктора їхньої роти, а тепер медсестри в санбаті. Всі знали, що в неї з Глебовим не якась там гра в залицяння, а справжнісіньке кохання — саме тому ротний домігся її переводу в санбат, де було все-таки затишніше, ніж на передовій. Автоматники роти по-своєму теж любили дівчину — поважаючи ротного, поважали і його кохання. Що ж до ординарця Терешки, то він, буди ближче за інших до ротного, дуже звик до цієї дівчини.

Сталось, однак, так, що поминути санбат було неможливо. Де вже там везти пораненого до госпіталю, коли Іван побоювався, чи встигнуть вони дістатися хоча б до санбату. Коні прудко несли добре в'їждженою санною дорогою, а Іван усе погукував на їзового — старого незграбного бійця в двох ватянках під шинеллю, щоб той поганяв швидше. Глебов непритомнів, марив, лаявся, ординарця він уже не впізнавав, як не впізнав і Анютки, котра голосячи впала на сани, коли вони під'їхали, нарешті, до великого брезентового санбатовського намету.

Це був дуже скорботний вечір. Іван на все життя запам'ятав кожну дрібничку — всіяне зорями морозяне небо, похмурі ялини, густий запах диму, тихий гомін людей у палаті і найдужче — велике невтішне горе Анютки. Її не пустили до операційної, але вона, в кожушку наопашки, все потикалася туди й раз у раз спиняла сестер, які виходили з маленької палатки. Іван теж сидів на пеньку біля входу і, забувши про біль своєї

рани, ловив кожну звістку про стан ротного. А звістки були погані — оперували старшого лейтенанта довго й тяжко, переливали кров, бігали по фізіологічний розчин. Всі непокоїлись, метушились, медики старались — і для Анютки, і, звісно, для дивізійного начальства, яке знало й цінувало Глебова. Іван довго чекав. Анютки не втішав, бо й самому було страх погано, тільки кури́в, аж поки не спорожнів портабак.

Помер Глебов під час операції, йому навіть не встигли накласти шви.

Несподіване горе спопелило щось в Івановій душі. Хлопець сам дивувався, що так вразила його ця смерть, а він думав, що звик за війну до втрат. Мабуть, його страждання помножувалося чужим горем. Анютка днів кілька не приходила до поранених, і ніхто її за це не осуджував, а навпаки, хлопці на ліжках-ношах у великому, мов клуня, наметі з повагою говорили про таку дівочу любов. Лиш Іван мовчав. У той час у ньому, певно, й народилося своєрідне ставлення до неї. Ні, це було не кохання, те, що він почував до дівчини, скоріше нагадувало вдячність за її бережну пам'ять про ротного.

За довгі вечори в санбаті він зовсім одвик жартувати, усміхатися, тільки раз у раз смоктав закрутку з махорки та дивився на мерехтливе полум'я в грубці, спорудженій із залізної бочки. Санітар Ахметшин так напалював цю грубку, що вона ставала аж червона. З Анюткою після того вечора вони майже не розмовляли, і без того дуже добре відчуючи душевний стан одне одного. Коли вона знову стала чергувати, то її важко було впізнати. Де й поділась її жвавість, і дівчина, як на свої роки, стала занадто суворою, замисленою. Спільне горе й тиха мовчазність зріднили їх. Іван де в чому допомагав їй під час чергування.

Коли рана трохи підгоїлась, Іван підв'язував на грудях руку і виходив із палатки. Удвох з Ахметшиним вони йшли на узлісся до зруйнованого села, де було величезне німецьке кладовище, покинуте фашистами під час торішнього відступу. Сотні, а може, тисячі хрестів виструнчилися на десяти з гаком гектарах, як не глянь, — уздовж, упоперек або навкоси, — рівненькі, мов на параді, ряди. Хлопці зрубували хрести й тягли до

наметів. Хрести були з необтесаних підсохлих берізок і добре горіли. Топити ними грубку стало улюбленим ділом Івана: він спокійно дивився, як вогонь знищував останній спогад про чорну наволоч, котра знайшла такий безславний кінець на російській землі. Пізно ввечері, управившись з роботою, Анютка звичайно сідала на його ліжко-ноші і теж стежила за вогнем; у темному кутку хтось розповідав що-небудь страшне про війну або веселе про довоєнне минуле. І так було добре.

Але час ішов: одних поранених евакуювали далі в тил, інші, загоївши рани, виписувалися на передову, а натомість прибували до санбату нові, й одного разу незначна, на перший погляд, переміна враз порушила лагідний спокій цієї палати.

Якось після обіду, коли Іван заходився прибирати брудні ложки й миски, щоб однести їх на кухню, біля входу до палатки залунали голоси, тупіт, і двоє санітарів унесли пораненого. На ношах, укритий кожушком, лежав молодий ще командир з двома шпалами в чорних петлицях (як згодом довідалися, він був з танкової частини, яка підтримувала їхню дивізію). Майора почали влаштовувати в кутку, біля нього крутився сам комісар санбату. Іван трохи подивувався такій увазі й поніс собі посуд. А коли незабаром вернувся, то майор уже сидів на ношах. Угрівшись, він скинув хутряну безрукавку, і в нього на грудях заблищало, либонь, із півдюжини орденів. Хлопці в палаті притихли й зацікавлено повернули голову в його бік.

Легко поранений в обидві ноги, майор виявився балакучою людиною. Він не дивився марно в мокру стелю, як інші, а чимраз дужче гукав на сусідів, швидко перезнайомився з бійцями та санітарами, а до сестер одразу поставився по-дружньому, просто й весело. Через день чи два до нього почали вчашати друзі-однополчани, навідувалось іноді начальство. Хоч з усього було видно, рани в нього легкі, проте незабаром командир попрохав завісити його простирадлом. Хлопці не здивувались, — адже це був майор, і тому бажання виділитися чимось поміж бійців стало зрозумілим, дарма що цього й не робили в палаті легкопоранених. На прохання майора зважили. В кутку з'явилася задрапірована старими

простирадлами кімнатка, і з того часу найцікавіше в палаті почало відбуватися там.

Іван став хмуритися, іноді ледве стримував у собі, здавалося б, безпричинну злість, помічаючи, як підбадьорилося, повеселішала Анютка, як вона за ділом і без діла ні-ні та й забіжить у ту кімнатку. Майор теж звернув увагу на моторненьку сестру і всіляко почав її вирізняти серед інших. Якось увечері вона довше, ніж завжди, затрималася там. Майор розказував їй щось про музику, про якусь оперу, Анютка слухала, перепитувала і взагалі надмірно зацікавилася його розповіддю. Навіть запізнилася доповісти черговому про стан хворих у палаті, за що мала догану.

З того вечора вона стала такою, як і раніше: безтурботно й жваво пурхала між ношами-ліжками, жартувала з бійцями, навіть якось заспівала "Синенький скромный платочек". Певно, вона і не здогадалася б про свою невірність, коли б тоді випадково не глянула на Івана. Мабуть, його погляд пройняв її до самого серця, бо дівчина затнулася, випустила з рук бинт, не піднявши його, вибігла з намету. Він, звичайно, нічого не сказав їй, тільки все думав, що це не так, не може вона зрадити, він помиляється, йому здається. Чуже кохання болючою раною постійно ятрило йому душу, і хлопець, як умів, оберігав його, страждав за нього, як, мабуть, не зумів би страждати за своє, якого ще не було.

Але, певно, він помилявся, заспокоюючи себе. Незабаром хлопець помітив, що Анютка не хоче навіть і поглядом зустрітися з ним і що їй дуже кортить подивитися за простирадла.

Так минуло ще кілька днів.

Якось Анютка робила майорові укол. Був досвіток, ще ледь розвидніло, і по той бік занавіски блимала "катюша". Іван у цей час замітав сосновим віником прохід у палатці. Чутливий до кожного руху за ширмою, він раптом угледів на простирадлах дуже красномовні тіні. Було

видно, як Анютка злякано рвонулася з чіпких рук майора, але притаїлась і не скрикнула. Іван мимоволі затремтів, ніби його вдарило струмом, потім з невимовною люттю вилаявся, кинув об землю віником і плюхнувся долілиць на свої просиджені ноші.

Він довго лежав отак і не чув, що діялось у палатці, не встав снідати, а коли ранкова метушня вщухла, зібрав свій одяг, зав'язав речовий мішок і, ні з ким не попрощавшись, рушив на шлях.

Опівдні він був уже в роті.

Старшина, який на другий день їздив до медсанбату, щоб узяти продатестат для Івана, привіз звідти плітку про його вибрик. Хлопці трохи позбиткувалися та й перестали, а він усе кутив мовчки: хіба хто міг збагнути, що коїлось у нього в душі?

15

Першим його відчуттям з реального світу було тепло.

Ба навіть не тепло, а спека, задуха, парнота. В дрімливій свідомості марилося, ніби він лежить на ношах у санбаті коло груби-бочки, яку так немилосердно розжарив Ахметшин. Припікало, правда, не тільки ноги, а більше голову та плечі. Хлопець відчував на собі липкий піт, дуже хотілося перевернутись, чимось заслонитися від цієї виснажливої спекоти, однак сон знемагав так міцно, що не було сили розплющити очей.

Так він мучився у дрімоті, аж поки сон почав відступати, а розум прокидатися. Іван потягнувсь, одкинув руку і несподівано відчув долонею прохолоду росяної трави. Це здивувало його. Хлопець спроквола розплющив очі й перше, що побачив, була яскраво-червона квітка біля обличчя. Звернена до світла, вона закохано підставляла сонцю свої чотири широкі атласні пелюстки, скраєчку на одній пелюстині вигравала

веселкою, готова ось-ось упасти, чистенька, мов сльоза, крапля. Легкий, певно, ранковий вітерець ледь погойдував тоненьку стеблину цієї квітки. Десь далі, в барвистій гущавині трави, довго гудів джміль; його низьке басовите гудіння обірвалося зненацька, й тоді Іван збагнув, що запала цілковита, на весь світ тиша. Від тиші він одвик уже, вона лякала. Не усвідомлюючи, де він, хлопець підхопився, сів, широко розплющив червоні після сну очі й замилювався невимовною, майже казковою красою.

Всеньке розлоге, залите сонцем узгір'я сяяло широким, мов озеро, яскраво-червоним плесом альпійського маку.

Буйні, листаті, викохані щедротою природи мільйони квіток леліли урочистою червоною барвою, стиха погойдувалися на легенькому вітерці й збігали далеко вниз, на всю широчінь цієї відгородженої горами луки, — аж під самісінький темно-зелений масив хвойного лісу. Та Іван глянув удалину, вперед, куди треба було йти, і враз спохмурнів. Попереду, за долиною, сніговими розводами синів той же височенний Ведмежий хребет. Мабуть, він був набагато вищий за перейдений, що вже стирчав позаду, бо тінь од нього прозорим синюватим серпанком закривала половину неширокої долини. Не заступлений тепер нічим, він, майже як і вчора, лишався далеким, райдужним і недосяжним.

Раптом Іван схаменувся — тільки тепер усвідомив, чому так тихо, — в голові сяйнула злякана думка: де Джулія? Він знову крутнувся на траві, глянув туди-сюди — навкруги нікого. Поруч на прим'ятому серед маків місці самотно лежала розстелена шкірянка. Іван плеснув себе по пазусі — там було порожньо, поли куртки де-не-де повисмикувалися з штанів. Але ця тривога одразу, ж минулася — пістолет і обламана третина буханця, накриті, певно, від сонця рукавом шкірянки, лежали в траві. Тоді він звівся на ноги, гарячковим зором почав оглядати схил униз, почуття туги й самотності огорнуло його — де вона? Душу потьмарив недобрий здогад, однак він не повірив. Йому хотілось бачити її, чути, відчувати поруч. Несподівана самотність зажурила його дужче, ніж якась невдача.

Іван ухопив пістолет, хліб, узяв під пахву шкірянку і кинувся по траві вниз. Росяні високі квітки залоскотали його розпухлі, позбивані ноги. Згадавши про колодки, він пошукав очима, але їх ніде не було. Знову неспокій огорнув його. Невже?.. Босоніж Іван кинувся лукою вниз, борсаючись у суцільному розливі маків. Одійшовши далеченько, він раптом оглянувся — позаду в густих заростях квітів позначився його слід, а довкола лежало ніким не займане червоне море.

Це навело його на здогад. Хлопець поправив під пахвою шкірянку й чимдуж вернувся на попереднє місце.

Справді, в росяній траві було помітно шнурок іншого сліду — він вився кудись убік, де — звідси було видно — замикалась ущелина. Іван квапливо подався туди. Його литки й холоші швидко змокли від роси, а довкола скрізь буяли на осонні чарівною красою маки. Духмяні пахощі п'янили голову. Як завжди, хотілося їсти, від втоми та кволості тьмяніло в очах. Це було звичне відчуття. Міцне від природи, загартоване в злигоднях Іванове тіло опиралось цьому. Хлопець почував, що сила в нього ще є.

Занепокоєний, він оббіг колючі рододендронові зарості, обсипані завбільшки з кулак червоними квітками, як раптом попереду з невеликої ущелини до нього долинув шум води. Він мерщій вихопився на трав'янистий пагорок, шум зовсім наблизився: чорним, блискучим від сирості камінним жолобом, розбиваючись об скелю, падав райдужний струмінь. Навколо нього у туманному мареві мерехтіли дрібненькі бризки, трохи осторонь від них, на похмурому скелястому тлі, висів у повітрі барвистий шматочок справжнісінької веселки. Байдужий, однак, до цієї несподіваної гірської краси, Іван поліз пагорком вище і, раптом ахнувши, присів і завмер. За якихось півсотні кроків од нього під дощовим розсипом спиною до нього стояла на камені й милася Джулія.

Він одразу впізнав її, хоч на дівчині не було ніякого вбрання. Без одягу вона втратила клятні ознаки гефтлінга й на самоті з природою стала зовсім іншою в своїй полохливій дівочій цнотливості, сповнена

таємниці й краси. Дівчина, звичайно, не бачила його і, сторожко зачаївшись, терпляче підставляла своє худорляве, легеньке тіло під густі цівки струменів, ладна, здавалося, при першому ж порусі стрепенутись і зникнути. На її мерехтливих од бризків гостреньких плечах блукав райдужний відблиск веселки.

Неспроможний подолати в собі чогось сором'язливо-радісного, хлопець тихенько ліг у траві горілиць, потім перевернувся, — над ним так само перевернулось чистеньке, без єдиної хмаринки небо. Волога прілість землі хмільною брагою шугнула в голову, запаморочила. Іван ліг крижем, простягнувся на густій прохолодній траві й від передчуття чогось неусвідомлено-радісного нишком сам до себе засміявся.

Десь у глибинах його душі жеврів неспокій: попереду був недосяжний хребет, позаду... Звісно, чого можна було чекати позаду від свого сліду з табору. Але зараз, у цьому заповіднику краси, біля дорогої йому людини, Іванові зробилося так по-дитячому радісно й гарно, як не було, певно, ні разу за все його недовге життя. І він спрагло, серцем упивався цією несподіваною радістю, не замислюючись, звідки вона і що з ним скоїлось — просто він по-людському став щасливий. Правда, незабаром відчув, що то ненадовго: щось прикре й тяжке не залишало його і в цю щасливу мить, але зараз Іван погамував його, приглушив: адже було так добре.

Хлопець більше не визирав з маків і жодного разу не глянув на неї. Соромлива делікатність заважала йому робити це, хоч і дуже кортіло; лежачи ниць, Іван зривав біля себе маки й мимоволі складав у букет. Захоплений цією роботою, сповнений невимовної радості, він раптом почув недалеко квапливі кроки й підвів з трави голову — під водоспадом уже нікого не було. Джулія, на ходу натягаючи смугасту куртку, бігла туди, де покинула його. Іван знову нишком засміявся, побачивши її нетерплячий, стривожений, спрямований удалину погляд, але не гукнув, а, взявши шкірянку, підвівся й помалу рушив слідом.

Поблискуючи на сонці мокрим, чорним, як смола, волоссям, вона чимдуж оббігла зарості рододендрону і спинилась мов укопана біля

прим'ятих маків. Навіть здалеку неважко було помітити її переляк і збентеженість; вона глянула в один бік, у другий і подалася схилом униз, але біжачи озирнулась і стала.

— Іван!!!

Переляк, біль і радість водночас зазвучали в її голосі. Сплеснувши в долоні, вона пташкою полинула йому назустріч. Іван спинився; йому здалося, що цілу вічність не бачив оцих променистих радісних очей, ніжно-смуغлявого обличчя, скуйовдженого, коротко підстриженого волосся. Все його єство прагнуло її, але він погамував у собі це почуття і не рушив з місця. Джулія, підминаючи колодками маки, підскочила до хлопця, обіруч обвила його за шию, обпекла несподіваним п'яним поцілунком.

Іван затамував віддих, а вона, все ще обнімаючи його, рвучко відхилила голову і засміялась щасливо й безтурботно, закохано вдивляючись йому в обличчя, яке палало від гарячого поцілунку її прохолодних уст! Потім, усе ще сміючись, розчепила пальці, легенько відштовхнула його й сіла в траві навпроти. Очі в неї променились грайливо-пустотливим сміхом, куртка, недбало застебнута на один гудзик-паличку, розхилилась, і в куточку між персами сяйнув маленький синій емальований хрестик. Цей хрестик несподівано зацікавив хлопця і прикував його погляд. Дівчина помітила це і, схаменувшись, спроквола застібнула куртку, як і перше сміючись очима, обличчям, великим білозубим ротом, кожною часточкою свого свіжо-прохолодного після купання тіла.

Іван, однак, був зовсім інший: він раптом спохмурнів, збентежився, бо за якусь мить, стоячи отак, відчув, як щось у ньому руйнується, щось гине, ніби якась невідома нова сила підкоряє собі його волю.

Похмурий і зніяковілий, він ступив до неї. Дівчина раптом обірвала сміх і підхопилася назустріч.

— Іван! — сплеснула вона в долоні, побачивши квітки в його руках. —
Ето єст сюрпріз синьйорина? Да? Да?

Хлопець і сам тільки тепер помітив у своїй руці букет маків, безтямно
глянув на нього і засміявся. Джулія теж засміялась, понюхала квіти,
втопивши в букеті все своє маленьке, зграбне личко. Потім поклала
букет на траві й почала похапцем зривати біля себе маки.

— Джулія благодаріт Іван. Благодаріт очен, очен...

— Не треба, що ти! — зніяковівши, озвався він.

— Очен, очен благодаріт надо. Іван спасат синьйорину. Русо спасат
італьяно. Ето єст інтернаціональ. — Братство, — ніби жартома щебетала
вона, все зриваючи і зриваючи маки. Потім з добрим оберемком квіток
підбігла до Івана й сипнула їх усі йому на груди.

— Що ти робиш? — здивувався хлопець. — Для чого?

— Надо! Надо! — кумедно вимовляючи російські слова, умовляла
вона, і хлопець обхопив разом з оберемком маків і шкірянку з загорнутим
у ній хлібом. Дівчина, певно, відчула в шкірянці буханчика, бо раптом
спохмурніла.

— Хляб?

— Авжеж, давай поїмо, — пожвавішав Іван, поклав усе долі й сів.
Джулія швиденько примостилася поруч.

16

— З'їсти б увесь одразу, — мовив Іван, тримаючи в руці висохлий з
кілограм вагою шматок хліба — общипаний по краях, зачерствілий,

однак такий смачний і жаданий, що обоє, дивлячись на нього, тільки ковтали слину.

— Вєсь, вєсь, — мов луна, озвалася Джулія, теж не зводячи з буханця очей. Іван, на якусь мить завагавшись, глянув поверх її голови на далекий засніжений хребет і зітхнув.

— Ні. Вєсь не можна.

— Ні. Нон?

— Нон.

Дівчина зрозуміла і теж зітхнула, а Іван розстелив на траві шкірянку й виклав на неї їхній мізерний запас. Треба було зробити неабияке діло — відміряти порівну дві пайки, причому якнайменше розкришити, бо покряти не було чим.

І він обережно відщипував хліб, розкладаючи шматочки на дві купки, весь час відчуваючи голодну нетерплячку Джулії. Його душу опанувало нове почуття до неї, чи то братнє, чи то батьківське. Добре й велике, воно виповнювало його жалістю до неї — непризвичаєної до страждань війни й бездумно-рішучої у своєму майже підсвідомому, ніби у пташки, прагненні до волі.

Хлопець ділив зосереджено. Кожну шкуриночку, кожну кришку зважували їхні пильні погляди, і він зумисне поклав на одну купку більше — там був крайчик, це, за табірними правилами, значно цінніше, ніж однакові вагою шматки м'якуша. Коли все було розділено, решту, грамів з двісті, Іван сховав у кишеню шкірянки.

— Це тобі, це мені, — сказав він без традиційного ритуалу вгадування й посунув до неї пайку з крайчиком. Вона скинула чорними, мов смола, бровами.

— Нон. Єто Іван, єто Джулія, — переклала вона пайки.

Він глянув їй в обличчя і приязно засміявся.

— Ні, Джуліє, не треба. Це тобі.

Іван мерщій узяв свою пайку. Джулія підозріливо глянула на нього, скривилась і раптом спритно засунула одну шкуринку йому в руки. Хлопець із шкуринкою одразу ж кинувся до дівчини, але та, сміючись, чимдуж одхилилася й підняла руки з хлібом, аби він не дістав. Іван з пустотливою впертістю наполягав, та вона крутнулась, Зачепивши його бік грудьми, і, щоб утриматись, вхопила його за плече. Сміх її раптом обірвався. Несподівана близькість обпекла хлопця; погамувавши в собі неусвідомлене ще радісне бажання, він одразу відступив і сів на своєму клапті шкірянки. А Джулія грайливо, мов дівчинка, зиркаючи на нього з-під брів, прикусила губу й поправила на грудях куртку.

— Бери їж. Адже це твоя, — промовив Іван, підсовуючи до неї шкуринку.

— Нон.

Весело всміхаючись, поблискуючи біленькими зубами, вона заходилася гризти свій крайчик.

— Бери, кажу.

— Нон.

— Бери.

— Нон, — не поступалася вона, посміхаючись самими очима.

— Упертюх. Ну, як хочеш... — сказав Іван і відкусив од своєї пайки.

Вона незабаром з'їла все, звичайно, анітрохи не наїлась і нишком поглядала на відстовбурчену кишеню шкірянки. Іван повільно, з насолодою жував, помічав усі її погляди і спроквола почав думати, чи не з'їсти все одразу. Що там за наїдок з того шматочка колись, а зараз було б саме добре. Але він чимдуж одігнав ці думки, бо добре знав ціну навіть і такому мізерному шматочкові, як оцей.

— Ще хочеш? — спитав Іван, нарешті доївши свою пайку. Джулія з підкресленою рішучістю, ніби побоюючись передумати, похитала головою:

— Нон! Нон!

— А це? — кивнув хлопець на шкуринку, яка й досі лежала посередині шкірянки.

— Джулія нон.

— Тоді давай так: навпіл.

— Вас іст дас — навпіл?

Дівчина допитливо зморщила свій носик. Сонце світило їй в саме обличчя, і вона щоразу мимохіть кривилась, ніби передражнявала Івана.

— Ну, трошки Іванові, трошки Джулії.

Хлопець розламав шкуринку й один шматочок дав їй, — вона нерішуче взяла й, відкусивши скраєчку, посмоктала.

— Карашо. Гефтлінген чоколято.

— Німці до всього змусять: і хліб шоколадом здасться.

— Джулія бежалъ Наполі — кушаль чоколято много, — розповідала вона, мружачи темні, мов ніч, очі. Іван не второпав.

— Тікала в Неаполь?

— Сі. Рома бежалъ. Батіка бежалъ.

— Від батька? Чому?

— А уна... Єдна історій, — неохоче відповіла вона, вдруге відкусила шматочок і посмоктала його. Потім довгим поглядом подивилася на шкуринку.

— Батіка хотель пльохой маріто. Рускі єто муж.

"Чоловік! Вона була замужем!" — ця новина прикро вразила, а дівчина раптом стала неприємною і небажаною. Вона, мабуть, відчула це, бо швидкими очима скося глянула на його зненацька спохмурніле обличчя й посміхнулася.

— Нон маріто. Синьйор Дзонгаріні не біль муж. Джулія не хотель синьйор Дзонгаріні.

Усе ще похмурий, Іван спитав:

— А чому ти не хотіла?

— О, то біль ун сєгрето.

— Який секрет?

Зиркаючи пустотливими, з іскорками очима то навкруги, то скося на нього, Джулія смоктала шкуринку, а Йван сидів, утупившись у землю, і видирав з корінням жмутки трави.

— О, сєгрето! Маленько сєгрето. Джулія любіль, любіль... как єто руско?... Уно джовіното Маріо. Парєнь Маріо.

— Он як! — озвався хлопець і пошпував траву; вітер одразу підхопив стеблинки. Іван обернувся до дівчини боком — йому чогось не хотілося дивитись на неї, він тільки похмуро слухав. А вона, ніби не відчуючи його переміни, розповідала:

— Карашо біль парєнь, Джулія браль пістоле, бежалъ Маріо Наполі. Наполі гуерра, война. Італьяно шіссен[45] дойч. Джулія шіссен. — Вона зітхнула. — Партіджано італьяно біль мальо, дойч мнього. Мнього італьяно убіваль. Мнього концлягер. Джулія концлягер.

— Що, проти німців воювали? — зацікавлено з сумом вимовив Іван.

— Сі. Так.

— Ого! — стримано здивувався він і спитав: — А де ж твій Маріо?

Вона відповіла не одразу, обхопивши свої цибаті гомілки, підібгала до грудей коліна, сперлась на них підборіддям.

— Маріо фу уччізо.

— Убили?

— Сі.

Обоє помовчали. Іванові чомусь полегшало, ніби минула якась неприємність. Він глянув на неї, і Джулія, ставши серйозною, витримала цей погляд. Ледь засмучені очі її під його поглядом почали тепліти, миттєвий сум розтанув, і дівчина засміялася.

— Почему Іван смотрі, смотрі?

— Так.

— Что єст так?

— Так є так. Рушили до Трієста.

— О, Трієсто! — легенько підхопилася вона з трави. Іван теж підвівся, бадьоро з розмаху закинув на плече шкірянку, й вони подалися по маковому полю вниз.

Сонце припікало чимраз дужче. Тінь од Ведмежого хребта потроху вужчала в долині, спекотливе попелясте марево тремтіло під далеким узгір'ям, оповивало лісові схили. Тільки вгорі впевнено сяяли засніжені хребти, виставивши, мов напоказ, кожну бляклу пляму на своїх строкатих боках.

— Трієсто карашо! Трієсто партіджано! Трієсто море! — жваво гомоніла Джулія і, мабуть, під впливом бадьорості, заспівала:

Мі паре удіре анкора.

Ля воче туа, ім медзо ай фьорі[46]

Грайливо скошуючи на нього жучки-очі, вона неголосно, але дуже — ритмічно виводила незнайомі й тому ще більш принадні слова. Іван не

знав, яка то була пісня, мелодійні її переливи скидались на лагідне хвилювання моря, щось пестливе й добре зачаровувало душу..

Пер нон софріре,

Пер нон моріре.

Іо ті пенсо, е ті амо...[47]

Хлопець, затамувавши віддих, слухав цей мелодійний відгомін іншого, незнаного світу, але дівчина раптом обірвала спів і наблизилася до нього.

— Іван! Учіль Джулія "Катуша"!

— "Катюшу"?

— Сі, "Катушу".

Ра-асцєталі явіні і груші,

По-о-пілі туані надекой, —

проспівала вона, задерши голову, й він засміявся: так це було кумедно і по-дитячому невміло, хоч мотив прозвучав непогано.

— Почему Іван смєхію? Почему смєхію, скажі?

— "Расцветали яблони и груши", — виразно повторив він. — "Поплыли туманы над рекой".

Джулія з іскорками сміху в очах вислухала й закивала головою.

— Карашо. Понімаль.

Ра-а-сцветалі явіні і груші...

— О, тепер краще, — мовив Іван ідучи. — Тільки не явіні, а яблуні, розумієш? Садок, де яблука.

— Да, понімаль.

Вона почала ретельно, мовби школярка, виводити "Катюшу", не зовсім до ладу вимовляючи слова, і від цього йому стало весело й добре з нею, наче з пустотливою, гарною, слухняною дитиною. Він ішов близьенько біля неї і нишком увесь час усміхався, захоплений тихою людською красою, якої вже так давно не відчував. Незрозумілим було, чому і звідки взялась оця його лагідність — чи од високого ясного неба, чи від чарівності гір і неосяжного простору, чи від не баченого ніколи казкового багатства квіток і якихось дивовижних, змішаних в одному букеті духмяних пахощів. Щось урочисте, миле серцю витало над цими горами й лукою, навіть не вірилося, що десь є небезпека, полон і, можливо, їм загрожує переслідування; думалося: чи не привидівся йому весь минулий піврічний жах таборів з есесівцями, смертю, смородом крематоріїв, нестихаючим гавкотом вівчарок? Якщо ж усе те було насправді, то як поруч із ним могла існувати на землі ця невмируща краса природи, що за сила життя відгородила-відособила її чистоту від злочинного шаленства людей? Але та мерзота, на жаль, не примарилась, вона не була привидом — їхня розмальована смугами й нашивками одежа щомиті нагадувала про те, що було й чого вони остаточно ще не позбавилися. І тут, серед первозданної чистоти землі, цей їхній одяг здався Іванові такою нестерпною зневагою до людства, що він мерщій зірвав із себе куртку і загорнув, аби не бачити її, в шкірянку. Джулія перестала співати й, засміявшись, оглянула його трохи засмаглі, круті й дужі плечі.

— О, Ерколе — геркулес! Русо геркулес!

— Який там геркулес? Дохлятина, — скромно заперечив Іван.

— Нон, нон! Геркулес.

Вона жартома плеснула по голій Івановій лопатці й затисла опущену руку.

— Сілно, карашо русо. Почему плен шьоль?

— Ішов? Вели, то йшов.

— Надо біль фашісто! — рішуче змахнула вона маленьким кулачком у повітрі.

— Бив, поки міг. Але ось...

Піднявши лікоть, Іван обернувся до неї другим боком, і на її жвавому всміхненому личку раптом відбився жаль, навіть переляк.

— Ой, ой! Санта Марія!

— От і геркулес... — зітхнув хлопець.

— Болно? — спитала вона і ніжним дотиком обережно погладила великий широкий рубець — слід ножового багнета. Іван сміливо потер бік.

— Уже ні. Переболіло.

— Ой, ой!

— А ти не бійся, дивачко, — лагідно промовив Іван. — Ану штрикни дужче.

Дівчина ніяк не могла наважитися, тоді він, узявши пучками її тоненькі пальці, штрикнув ними в рубець. Джулія налякано ойкнула і відсахнулась. Іван ухопив її за плечі; цього короткого дотику було досить, щоб враз у душі зашумувало п'яним хмелем, але хлопець, наперекір собі, відхилився. Ні, так не можна! Що це з ним? Так не можна. Треба йти, вибратись із цього фашистського кубла — для того тікав.

— Слухай, — похмуро сказав Іван, зиркнувши на неї. — Треба... Треба негайно йти. Розумієш?

— Да, — погодилася дівчина посміхаючись і з якоюсь прихованою думкою заглянула йому в вічі.

17

Вони спустилися схилом од верхньої межі луки до її середини. Тут маки стали рідіти, поступатися місцем іншим квіткам. Майже скрізь синіли галявини буйних духмяних незабудок, гойдалися на вітрі дзвіночки, від міцних пахощів жовтої азалії паморочилось у голові. Де-не-де в гущавині квіток траплялися гравієві лисини, витикалися з трави сірі брили, коло них завжди багато було гострої щебінки, яка боляче колола підошви. Іван став обережніше ступати, приглядаючись до долу. Раптом перед ним у траві блиснула малиново-вогниста крапелька. Він схилився. Між зубчастими листочками червоніло кілька налитих соком великих сунічок. Тільки-но хлопець зірвав їх, як перед очима ще замелькали червоні зірочки. Тоді він поклав шкірянку й сів. Джулія теж, радісно скрикнувши, кинулася збирати.

Суниць було сила-силенна — буйних, соковитих, майже скрізь стиглих. Хлопець і дівчина збирали їх і їли, їли, жадібно, жменями, забувши про час і обережність. Минула, певно, не одна година, сонце перекотилося на другий бік неба й прямо освітлювало долину з перелісками й порізаний кривими ущелинами Ведмежий хребет.

Обливаючись потом, Іван усе повзав у траві, коли почув ззаду кроки Джулії. Хлопець озирнувся, повернувся і, витираючи спітніле чоло, сів. Приховуючи в променистих очах лагідну усмішку, дівчина підбігла до нього, стала навколішки і розгорнула полу своєї куртки. На густо поцяткованому суничним соком ріжку червоніла розсипчаста купка ягід.

— Бітте, русо Іван, — манірно пригостила вона.

— Та навіщо? Я вже наївся!

— Нон, нон аївся! Ессен!

Вона сипнула в жменю суничок і майже силоміць примусила його з'їсти. Потім з'їла трохи сама і знову піднесла жменю йому до рота. Суниці з її рук мали чомусь зовсім інший смак, аніж збирані ним. Іван губами вибрав із жмені сунички, проковтнув, а потім жартома полоскотав зубами її теплу духмяну долоню. Джулія пустотливо посварилася пальцем:

— Нон, нон!

Отак вони доїли всі ягоди, і хлопець, узявши шкірянку, спитав:

— Гайда?

— Гайда! — хвацько погодилася вона.

Задоволені й ніби зріднені між собою, вони знову рушили вниз. Джулія довірливо поклала йому руку на плече.

— Суниці — то добре, — озвався він, порушуючи приємну, але чомусь трохи незручну мовчазність: — Я до війни не одне літо ними харчувався.

— О, русо віджітаріані? — здивувалася дівчина. — Джулія нон віджітаріані. Джулія любіт біфштекс, спагетті, омлет.

— Іще макарони, — додав Іван, і вони обоє засміялися.

— Сі, сі, макароні, — підтвердила вона і задерикувато додала: — А русо суніці!

— Іноді бувало... Що ж вдієш... Коли не вродить — виголодаєшся, — невесело погодився Іван. Джулія здивовано глянула на нього.

— Почему гольодаєшся? Русланд как гольодовать? Русланд само богато. Правда?

— Правда. Все правда.

— Почему гольод? Говорі! — наполягала вона, певно схвилювавшись його словами.

Іван ішов мовчки травною і вагався, чи варто казати їй про це. Але він уже повірив у душевну приязнь дівчини, горнувся до неї сам, і в ньому прокинулося давно забуте бажання щиро поговорити.

— У тридцять третьому, приміром, голодували, бо посуха.

— Вас посуха?

— Що таке посуха?.. — він схилився і скубнув жмуток трави. — Ось, коли сонце спалить усе. Погорить і трава. З голоду й батько помер.

Джулія з подиву аж спинилася, обличчя її враз спохмурніло й стало суворим, допитливо-недовірливим поглядом вона подивилася на Івана,

але нічого не сказала, тільки зняла руку з його плеча й замкнулася в собі. Він, засмучений невеселими спогадами, тихо йшов далі.

Атож, були важкі роки і в його місцевості. Рятувала, звичайно, картопля, але і її не завжди вистачало до нової, й тоді на селянських столах з'являлася трава. Зі щавлю та кропиви варили бовтанку, додавши жменю борошна, пекли трав'яники, гіркуватий смак їх запам'ятався Іванові на все життя.

В тридцять третьому, коли особливо припекло, Іванів батько покинув усе й подався на Україну шукати заробітку та хліба. Мати вже ходила опухла, а малеча ледве рухалась — іще добре, що була корова та молода картопля. Під осінь повернувся батько. І раніше не хтозна-якого здоров'я, він тепер зовсім занедужав: як ліг, так і не встав. На Різдво поховали. Лишилося четверо малих. Іван, найстарший, мусив годувати, виховувати. Ох, як нелегко це далось! Все це було болісною правдою його життя. Тільки як про це розповісти?

Хлопець ішов мовчки, дивлячись униз, де мелькали в траві її сірі колодки та повільно ворушилися, маяли поруч дві короткі тіні. Джулія почала чогось відставати, колодки застукотіли позаду. Іван відчув якусь зміну в її настрої, але не озирнувся.

— І Сібір біль? Пльохой кольхоз біль? — З явним викликом у раптово похололих очах озвалася дівчина.

Іван спинився й пильно глянув на неї.

— Хто тобі сказав?

— Одін пльохой русо сказаль. Ті хочеш сказаль. Я зналь!..

— Я?

— Ti! Говорі!

— Нічого я не хочу. Що я тобі скажу?

— Ну, говорі: Джулія нон правда! Джулія ошібка.

Лице в неї зробилося сердите, в очах спалахували іскорки, недавня приязнь її до нього зникла, і хлопець намагався збагнути причину такої переміни, як і сенс її не дуже приємних запитань.

— Ну, говорі! Говорі!

Мабуть, і справді вона щось уже чула, може, в таборі, а може, ще в Римі. Але він не хотів розповідати цього, він уже жалкував, що згадав про голод.

— Біль несправъєдлівост? — уперто допитувалася дівчина.

— Яка несправедливість? Про що ти кажеш?

— Невіні люди Сібір гналь?

— У Сибір?

Іван допитливо глянув у її колючі очі й зрозумів, що треба або розповісти правду, або вигадати якусь особливу брехню. Та брехати він не вмів і, щоб покласти край цьому непорозумінню між ними, непривітно мовив:

— Коли розкуркулювали — гнали.

Джулія болісно прикусила губи.

— Нон правда! — раптом вигукнула вона й ніби вдарила його поглядом — стільки в очах її було страждання, кривди й неприхованої ворожості.

— Нон правда! Нон! Іван — пльохой русо!

Вона зненацька голосно схлипнула, затулила долонями обличчя. В Івана аж серце здригнулося, він кинувсь був до дівчини, але вона спинила його категоричним розгніваним "нон!" і побігла схилом. Іван стояв, не знаючи, що діяти, й тільки розгублено дивився їй услід. Його думки раптом сплуталися, хлопець відчув, що сталася прикрість, але як її загладити, не міг збагнути.

Джулія добігла до голого пагорка, вискочила на нього і, скорчившись, підігнула коліна. На Івана вона й не глянула.

— Ось тобі й маєш! "Пльохой русо!" — збентежено промовив до себе Іван і, зітхнувши, переступив з ноги на ногу. Здалось йому, що справді накоїв дурниць, безглуздо поламав з такими труднощами налагоджену і необхідну вже йому людську прихильність. Від усвідомлення цього все у хлопцеві занило, враз потьмарилась недавня тиха радість, і душу оповила невимовна самотність.

Атож, звісно, вона щось уже чула з того, що діялось у його країні в довоєнні роки, може, зовсім і не так, як воно було насправді. Тільки ж як розтлумачити їй, щоб усе зрозуміла? Хлопець ніколи в житті не вів ніякої розмови про ті страшні роки навіть із своєю людиною, не те, що з іноземцем. Так було краще. Крім того, свої не гірше за нього знали все, такі новини нікого не могли здивувати. Правда, в полоні інколи бувало, що хлопці заводили розмови про минуле, та перед людьми з інших країн лиш вихвалялися красою природи, вигодами свого добробуту, мудрістю вождя. Це було зрозуміло: кому не кортить мати кращий вигляд, аніж є насправді, у кого не вболіває душа за своє, рідне? Але Іван при таких розмовах завжди мовчав: хвалитися він не вмів, а копірситися в тому

тяжкому, що відбувалося колись у країні, не хотів, сам іще багато чого не розуміючи.

Перекидаючи з плеча на плече шкірянку, хлопець тупцяв у траві, потилицю і плечі нестерпно пекло сонце, а він, скільки не думав, не міг збагнути, що між ними сталося і в чому його провина. Звичайно, про голод краще б промовчати, а з приводу недобрих її здогадів, то, мабуть, треба було переконати дівчину в справедливості нашого життя. Хоч і дуже складно розтлумачити їй, яка боротьба точилася в ту пору на його землі, однак, певно, треба було спробувати. Надто вже прикро втрачати її довіру й повагу до нього. Може, не гріх було б десь і збрехати, тільки... Тільки ж іще невиразно відчував Іван, що річ тут не в ньому, — за його спиною стояло щось дуже велике, перед яким усіляке крутіство мало жалюгідний вигляд.

І ось тепер чекай хтозна-чого... Тепер можна було уявити, як би сприйняла Джулія і його щирі правду — чи могла вона збагнути всю складність того, що колись йому завдавало стільки невимовного страждання?

Та нехай! Невже він, з усією вірою та щирістю проживши свої роки, може втратити щось в очах цієї людини з Заходу тільки тому, що сьорбнув у тяжкі часи свого життя чимало горя? Невже гарна, загорнута на західний зразок у целофан облуда дорожча за гірку правду? Ні! Якщо в цієї дівчини чуле серце, то вона зрозуміє його і як слід поставиться до нього самого та до його вартого поваги народу. Це Іван усвідомив ясно. Йому стало легше, спокійніше — ніби щось уже було вирішено і лишалося тільки чекати висновків.

Але дочекатися їх у хлопця не вистачило терпцю.

Джулія, одвернувшись од нього, сиділа ображена віддалік і задумано копирсалася в землі, а він, поміркувавши, взяв шкірянку й повільно рушив до неї. Вона, зачувши його ходу, стрепенулась, окинула його сердитим поглядом, чимдуж підхопилася й побігла далі. Хлопець неквапливо зійшов на вапнистий острівець і спинився. Треба було чекати, а може, йти — він просто не знав, що робити. Вона відбігла лукою і, не озираючись, сховалася за великим каменем, що стирчав із трави. Тоді хлопець пошпурих додолу шкірянку й ницьма ліг на неї, намірившись чекати, що ж буде далі.

Стало парко. Від нагрітого сонцем твердого вапнистого острівця, зарослого жорсткою, мов комонник, травою, повіало сухим курним жаром — зовсім як од напаленої грубки. Гарячим потом обливалися голі Іванові плечі, спина; довкола в луговій траві стрибала й пурхала різнобарвна летюча мошка. Іван поглядав на камінь, за яким сховалася Джулія, але та не з'являлася. Від утоми, спеки та непевного чекання хлопця почала знемагати дрімота. Чи то від суниць, чи то від спеки почуття голоду зменшилося, зате схотілося пити. "От не було клопоту..." — подумав Іван. Треба б іти, мерщій добиратися до надзвичайно, як він уявляв, нелегкого, вкритого снігом хребта, розшукати там якийсь перехід, здобути харчів, а ти ось лежи й чекай. Справді, безглуздо повернулось усе в цій досить вдалій спочатку втечі. Щоб подолати дрімоту, він почав цюкати гострим камінцем по вапнистій землі. Звідкись у траві перед його обличчям з'явився чорний, з велетенськими клішнями жук. Певно, здивований несподіваною зустріччю, спинився, вирячив банькати зіньки і грізно заворушив довгими гнучкими вусами. Тільки-но Іван доторкнувся до нього пальцем, як жук одразу витягнув усі свої шість ніг і завмер. Іван підніс руку, щоб відкинути геть це не дуже приємне створіння, як раптом зачув позаду кроки. Хлопець крутнувся так рвучко, що той, мабуть, з несподіванки, голосно гикнув і водночас спритно відскочив убік. Він уже підійшов зовсім близько й тепер з острахом стояв у траві, вилупивши на Івана нелюдські очі. Це був той самий божевільний німець.

— Привіт! — іронічно посміхнувшись, озвався Іван. — Отже, живемо?

Іван здивувався, не гадаючи побачити його тут, здичавілого, жалюгідного, почорнілого від поту і бруду, з майже нелюдським виразом на висохлому обличчі, в розхристаній куртці та пошматованих штанях. До того ж німець кульгав, ледве ступаючи на одну ногу. Але диви ти — приволікся! При його стані можна було позаздрити на таку впертість — як привид, божевільний невідступно тягнувся за ними, невідомо на що сподіваючись.

— Брот! — тихо, але з розпачем у голосі промовив німець.

— Знову брот? — сердито спитав Іван. — Ти що — на утриманні в нас?

Божевільний нерішуче ступив кілька кроків до Івана.

— Брот!

— Адже ти збирався в гестапо. До свого Гітлера.

— Ніхт Гітлер. Гітлер капут.

— Капут? Давно б так.

Навряд чи зрозумів його божевільний. Розчепіривши кощаві руки, він терпляче й занепокоєно чекав.

Іван засунув руку в кишеню шкірянки і, не виймаючи звідти всього хліба, відламав маленький шматочок шкуринки. Побачивши її в Іванових руках, німець пожвавішав, очі його заблищали, тремтячі кисті рук у коротких обшарпаних рукавах простягнулись уперед.

— Брот! Брот!

— На! І геть звідси.

Іван шпурнув німцеві хліб, але той не зловив його, кинувся на землю, вхопив обіруч шкуринку разом з травою та піском і рвучко підвівся. Потім, сторожко озираючись, боком побіг по схилу вниз, мабуть, побоюючись переслідування.

"Може, відчепиться тепер", — подумав Іван. Те, що гефтлінг випередив їх, було безпечніше, ніж коли б він увесь час ішов позаду. Хлопець замисленим поглядом провів його, аж поки той не сховався в улоговині, й знову ліг на шкірянку.

Вчорашній гнів його до цієї людини зник, хоч Іван і не мав до німця співчуття, — надто ще свіжі біль утрати й пам'ять про людей, яких занапали фашисти. Правда, той міг бути антифашистом з переконання, але чого варті такі переконання, котрі враз вивітрюються. Проте найімовірніше, що це якийсь викидьок з їхнього звірячого ладу, котрому не пощастило на їхній страшній службі. В концтаборі були й такі. Ось і за його втечу та вибух бомби їхнього командофюрера (якщо тільки він очуняє) по голівці, мабуть, не поглядять, а можуть кинути за дріт на місце тих, кого не зумів уберегти сам. А буває, що такого поставлять командувати і дадуть владу (ось тобі й гефтлінг!). І як був той собакою щодо людей, так ним і лишиться, хіба що його ненависть до ув'язнених через особисті невдачі ще збільшиться.

Фашисти багато чого досягли в своєму ентменшунгу[48] — найпідлішому з усіх чорних злодіянь на землі. І якщо їхню хижацьку жорстокість до ворогів ще можна було зрозуміти, то безжальність до своїх, які чимось не догодили начальству, викликала подив. Страх перед карою став їхньою головною силою у всьому: всі жили під загрозою стягнення, кари, розжалування, відправки на фронт, репресій до родичів. І, певно, тому так лютували, мстили за цей свій страх слабшим — полоненим, ув'язненим у концтаборах, євреям. І незрозуміло чому за таких обставин німці на фронті все-таки воювали завзято. Може, тому, що страх там подвоювався і вибір був невеликий: або воєнно-польовий суд, або радянська куля.

Іван ніколи не задумувався над героїзмом, тим паче, що не вважав себе ані героєм, ані навіть сміливим. Якби був героєм, то не дав би себе взяти в полон, щось учинив би в ту найрішучішу мить, яка визначила навіки його майбутнє і минуле. Треба було застрелити себе, та й годі... На мить йому спав на думку той день і той ножовий, закопчений пострілами багнет, який він побачив над собою, крутнувшись, з-під танка. Багнет і чобіт з брезентовим ушком на широкій халяві, за якою стирчала довга колодочка гранати.

Наїжачений, страшний від пороху німець щось кричав, але він не чув, бо поруч гримів танк, та й загалом Іван, мабуть, оглух від гуркотняви бою. І та мить обійшлась йому дорого, слід од неї і в душі і на тілі залишиться, певно, навіки.

У полку хлопець був як і всі: по-піхотинському витривалий і в міру зосереджений. За попередні бої одержав три подяки Верховного головнокомандування та дві медалі "За відвагу" і думав, що на більше нездатний. І лише тут, у полоні, де нікому було ні надихати на солдатські подвиги, ні нагороджувати, ні навіть брати до уваги геройське, де за кожну маленьку провину можна було накласти життям, — тут у ньому хтось збудився, нескорений, сміливий і впертий. Тут Іван побачив зворотний бік фашизму і, мабуть, уперше збагнув, що загибель — не найжахливіше з усього, що може трапитися на війні.

— Отдадь хляб? — раптом залунав над ним голос Джулії.

Хлопець аж здригнувся з несподіванки, але те, що вона підійшла, сповнило його радістю, і він враз обернувся до неї.

— Отдадь хляб? — з прихованим неспокоєм на обличчі допитувалася Джулія.

— Та що ти! — мовив Іван і усміхнувся. — Тільки шкуринку.

Дівчина нахмурила чоло й пильно дивилася на нього. Тоді він дістав з кишені останній шматок.

— Ось, тільки шкуринку, розумієш?

Перемагаючи щось у собі, Джулія промовчала. Чоло її, однак, поступово розгладжувалося.

— Мі ідет Трієсто? Правда? Нон?

— Підемо, звичайно. Звідки ти взяла, що не підемо?

На її обличчі все ще відбивалося щось важке. Дівчина, скубаючи на грудях куртку, видно, щось вирішила й раптом сіла біля нього. Поставивши коліна, вона сперлась на них ліктями і сховала в руках обличчя.

— Русо! Ти кароші, русо, — промовила вона й потисла своєю його руку. — Нон пльохой. Буно русо. Джулія пльохо.

— Та навіщо ж так? — зникновівши від цих слів, заперечив Іван. — Навіщо? Не треба.

— Очен, очен, — не слухаючи його, казала вона. Певно, щось переболіло за час їхньої розлуки, щось вона збагнула й тепер попрохала: — Іван нон бйозе Джулія...

— Нічого, все добре.

Сидячи поруч, Іван ніжно взяв у свої руки її маленьку м'яку ручку. Дівчина не відняла її.

— Нон бйозе Іван, — мовила вона й глянула йому в вічі. — Нон бйозе Джулія. Іван знат правда. Джулія нон знат правда.

— Гаразд, гаразд... Ти ось що...

— Джулія очен, очен уважат Іван, любіт Іван, — перебила вона його.

Іванові руки ледь помітно затремтіли.

— Ти... пити не хочеш? Води, га?

— Вода? Аква?

— Атож, води, — зрадів хлопець. — Он там, здається, струмок. Гайда?

Він похапцем устав, вона теж підвелася, вхопила його за руку вище ліктя і щокою пригорнулася до неї. Іван другою погладив її волосся, але вона раптом насторожилась, і він мерщій забрав руку. Вони помалу рушили краєм луки.

19

Струмок був неглибокий, але гомінкий — широкий потік крижаної води шалено мчав із гір по камінню, бурхаючи піною та розгонисто хлюпаючи на заливні низькі береги. На одному згині луки потік налив на траві косу сірої жорстви, перейшовши яку Іван та Джулія донесхочу напилися пригорщами води, і дівчина пішла на луку. Іван, закотивши подерті собакою штани, увійшов у струмок глибше. Ноги враз зсудомило від холоду, пружка течія намагалася збити, але хотілося помитись, бо піт роз'їдав обличчя. Хлопець поторкав свої шорсткі, з чималою вже борідкою щелепи, хотів був подивитись у воду, але де там: у стрімкому шумовинні нічого, крім каміння та піни, не можна було розгледіти. "Мабуть, заріс, як бандюга", — подумав Іван і оглянувся на Джулію.

— Я страшний, небритий? — спитав він у дівчини, але та не озвалась — як сіла, так і сиділа замислена, втупившись в одне місце на березі струмка. — Кажу, я страшний? Як дід, певно?

Вона стрепенулась, прислухалася, намагаючись збагнути його думку, — він усе скуб свої кучеряві щелепи, — і дівчина здогадалася.

— Карашо, Іван. Очен вундершон.

Іван заходився вмиватись і подумав, що Джулія стала раптом якоюсь аж надто зосередженою, такою дівчина не була навіть на початку втечі, під самим носом у німців. І зовсім не пасує до її вдачі така замисленість, це їй завдав прикрощів він, Іван. А Івана, навпаки, покинув недавній неспокій, і на привіллї цієї просторої луки він зовсім підбадьорився. Йому було добре з Джулією, і хотілося розвіяти всі її турботи, побачити її такою, як раніше, — веселою, відважною, довірливою. Мабуть, треба було розрадити її, заспокоїти, але Іван не міг переступити якусь межу між ними, хоч і хотів цього. Щось приязне поривалося у ньому до дівчини, та він стримував себе, вагався.

Помившись, Іван зачерпнув пригорщею води і віддалік з розмаху хлюпнув на неї. Джулія стрепенулась, безтямно глянула на нього й усміхнулась. Іван теж засміявся — незвично, всім своїм широким, оброслим кучерявою борідкою обличчям.

— Злякалася?

— Нон.

— А чого задумалася?

— Так.

— Як це — так?

— Так, — покірно мовила вона. — Іван так, Джулія так.

Незважаючи на щось гнітюче в її душі, Джулія легко переймалась його жартівливістю і, мружачи очі, весело дивилася, як він, лишаючи на жорстві мокрий слід од босих ніг, перевальцем ішов до неї.

— Швидко ти вчишся по-нашому, — сказав Іван, пригадавши недавню їхню розмову. — Здібна, мабуть, була в школі.

— О, я біль вундеркінд, — жартома відповіла вона, і раптом на її личку майнув переляк. — Ой, санта мадонна: іль сангве!

— Що?

— Іль сангве! Кров! Кров!

Іван нахилився, глянув, куди дивилась вона, — від коліна по мокрій гомілці стікала вузьенькою цівкою кров. Іван одразу догадався — це роз'ятрилась рана, та, від собаки, досі йому ніколи було подивитися на неї; тепер він примостився біля дівчини і вище підкотив холошу. Справді, над коліном нога була дуже роздerta собачим кігтем, і, мабуть, у воді розкривавилася. Джулія злякано метнулась до нього і, ніби це була хтозна-яка рана, заохкала, заметушилась.

— Ох, Іванію, Іванію! Очєн болно? Болно? О мадонна! Гдє получил такой боль?

— А це собака, — сміючись мовив Іван. — Я його придушив, а він мене шкрябнув.

— Санта мадонна! Собака!..

Спритними гнучкими пальцями вона почала обмацувати його ногу, витирати свіжі й уже заскорузлі патьоки крові. Хлопець не перечив — одкинувшись назад на витягнуті руки, він віддався її ніжним турботам: на душі було пестливо-солодко й на диво спокійно. З подряпини все ще текла кров, краї рани розійшлися й не хотіли злипатись, і, хоча зовсім не боліло, ногу треба було перев'язати. Джулія стала навколяшках і звеліла йому:

— Гляді нах гора. Нах гора...

Іван зрозумів: треба одвернутися, і він слухняно повернувся обличчям до гори. Дівчина щось одбатувала на собі, й, коли хлопець знову повернув голову, в її руках біліла чиста перкалева шматка.

— Медикаменто надо. Медикаменто, — сказала вона, заходившись біля перев'язки.

— Який там медикамент? Присохне, мов на собаці.

— Нон. Такой боль очен пльохо.

— Не біль, а рана. По-нашому це — рана.

— Рана, рана. Пльохо рана.

Він оглянувся, придививсь і, побачивши неподалік у траві сірі кущики, схожі на подорожник, одірвав од них кілька листочків.

— Ось медикамент. Мати завжди ним лікувала.

— Єто? Єто плантаго майор. Нон медикаменте, — заперечила вона і взяла з його рук листочки. Хлопець одразу вихопив їх у неї.

— Ну, що ти! Адже це подорожник. Он як рани гоїть.

— Нон подорожник! Єто плантаго майор по-латіні.

— А, по-латині. А ти звідки знаєш?

Вона грайливо саянула очима.

— Джулія много-много знат латіні. Джулія ізучаль ботанік.

Іван теж колись вивчав ботаніку, але майже нічого не пам'ятав з цієї науки і тепер, більше довіряючи народним засобам, приклав листочки подорожника до рани. Дівчина з виразом недовіри похитала головою, однак стала зав'язувати ногу білою шматкою. Вперше, мабуть, Іван відчув її перевагу над собою: освіта Джулії, певно, була куди вища за його, і це ще збільшило пошану до неї. Іван не дуже турбувався раною, його більше зацікавили квіти, назв яких він не знав. Простягнувши руку, хлопець зірвав щось, дуже подібне до нашого ромену.

— А ця як зветься?

Вона швидко глянула на квітку.

— Перетрум розеум.

— Е-е, зовсім не по-нашому. По-нашому, це, певно, ромен.

Іван зірвав іще маленьку синю, ніби перестигла волошка, непоказну квіточку.

— А ця?

— Єто? Єто примула аурикулата.

— А ця?

— Гентіна пірінеїка, — відповіла вона, взявши з його рук два невеличкі синенькі глечички на шорсткій листяній стеблінді.

— Все знаєш. Молодчина. Тільки ось по-латині...

Джулія тим часом упоралася з раною, але одразу ж на перев'язці виступили дві руді плями.

— Лежі надо. Тіхо надо, — зажадала вона.

Хлопець з жартівливою поблажливістю до її піклування скорився, витяг ногу й ліг на бік обличчям до дівчини. Вона підібгала ноги й поклала руку на його гарячу від сонця гомілку.

— Карашо русо. Карашо, — сказала вона, обережно гладячи його коліно.

— Кажеш карашо, а не віриш, — згадавши недавню суперечку, докорив Іван. Вона зітхнула й розсудливо погодилась:

— Джулія веріт, Іванію знат правда. Джулія нон понімає правда.

Іван пильно, довгим поглядом подивився в її суворі очі.

— А що він тобі казав, той? Ти де його слухала?

— Лягер слухаль, — охоче відповіла Джулія. — Он говорі: русо кольхоз голяд, кольхоз пльохо.

Іван усміхнувся.

— Сволота він. Сам, певно, з куркулів. Звичайно, жили по-різному, не такий уже в нас і рай, як ти гадаєш. Я, правда, не хотів всього тобі говорити, але...

— Говоріт, Іван, правда! Говоріт! — наполегливо попрохала Джулія. Хлопець зірвав поблизу ромен і теж зітхнув.

— Був і недорід. Але й колгоспи різні були. І земля не скрізь однакова. В нас, приміром, саме каміння. Та ще багато боліт. Звісно, прийшов би час, дісталися б і до землі. Боліт уже онде скільки осушили. Трактори в селах з'явилися. Різні машини. Чимала допомога селянинові. Тільки війна все це до дідька спустошила...

Джулія посунулася до нього ближче.

— Іван говори Сибір. Джулія думаль: Іван шутіль.

— Ні, чому, був і Сибір. Висилали куркулів, котрі заможніші. І ворогів різних захопили. В нас у Терешках аж четверо виявилось.

— Ворогі? Почему ворогі?

— Буржуїв підтримували. Колгоспівських корів сапом — хвороба така — хотіли заразити.

— Ой, ой! Какой пльохой чельовек!

— Отак. Правда, може й не всі. Але по десять років дали. Задарма не дали б. Їх теж у Сибір. Перевиховувати.

— Правда?

— А як же ти думала? — Він зосереджено обскубував пелюсточки ромену.

— Іван очен любіт свой страна? — після короткого мовчання спитала Джулія. — Білорусь? Сібір? Свой кароші люді?

— Кого ж мені ще любити? Коли батько помер, важко було. На картоплі сиділи. Та ще яка тітка з села принесе чогось. Опанас, сусіда, дрова привозив. Поки я підріс. А траплялися й падлюки. Знайшлися такі — звели наклеп на нашого вчителя Анатолія Євгеновича, ну і втопили. Сумлінну людину. Бувало, не раз із колгоспівським головою сварився за безладдя. Турбувався за народ. А сказали, що проти влади виступав. Теж десятку дали. Помилково, звичайно.

— Почему нон защіщаль чєсно учітєл?

— Захищали. Писали... Тільки...

Іван не договорив. Ці мимовільні спогади викликали в ньому рій невеселих думок, і він лежав, кусаючи зубами обшмигану стеблину квітки. Занепокоєно-уважна Джулія легенько гладила його забинтоване гаряче коліно.

— Всього було. Старе ламали, перебудовували — нелегко це далось. З кров'ю. Але труднощі швидко забуваються, пам'ятаєш усе добре. Іноді здається: нічого цього й не було. Жили важко, клопітно, може і несправедливо в чомусь. Але мирно. А це найголовніше. Я ось інколи думаю: нехай би знов усе вернулось — і труднощі, і голод, але щоб без війни. Усе подолали б. Справедливішими стали б. Після такого кровопролиття — це вже напевно.

— Русо феномено. Парадоксо. Удівітелно, — палко заговорила Джулія.

Іван, виплюнувши стеблинку, перебив її:

— Що ж тут дивного: боротьба. В оточенні, серед буржуазного світу жили. Червону Армію ладнали.

— О, Армата Русо побеждаль! — підхопила Джулія.

— Атож. Силу яку накопили. А після війни, якщо цю силу на господарство кинути, ого!..

— Джулія много слишаль Росія. Росія само болшой справьєдлівост. — Вона помовчала і, здається, щось згадавши, ворухнула бровами. — Джулія за єтот мислі от фатер, іль падре, батіка тоєст, убегаль. Рома батіка делай вернісаж — юбілей фірма, біль много гост, біль офіцір СД. Офіцір біль Росія. Офіцір говоріль: "Росія пльохо, бедно, Росія нон култур". Джулія сказаль: "Єто обман. Росія лючше Германії". Офіцір сказаль: "Фрейлін — комуністі?" Джулія сказаль: "Нон комуністі — правдісті". Іль падре ударяль Джулія. — Вона ледь торкнулась до щоки. — Пощьочін єто по-руські. Джулія убегаль вернісаж, убегаль Маріо Наполі. Маріо біль комуністо. Джулія думаль: русо карашо. Лягер Іван бежалъ, Джулія бежалъ. Русо Іван герой!

— Та який я герой? — не погодився Іван. — Звичайний солдат.

— Нон звічайно сольдат! Русо сольдат-герой. Само смело! Само сілно! Само... само... — натхненно гомоніла Джулія, добираючи російські слова. В її тоні вчувалася наболіла щирість, якій вона дуже не хотіла зраджувати.

— Мі відель ваш герой лягер. Мі зналь ваш герой на Остфронт. Мі думаль, ваш фатерлянд само сілно, само справьєдліво...

— А він і справедливий, — підтвердив Іван. — Робітники й колгоспники людьми стали. А я ось на тракториста вивчився. А скільки вчителів у нас тепер. З тих самих селян. Раніше не те було.

Насуплені досі брови дівчини ворухнулись, а очі від якоїсь рішучої думки грайливо блиснули.

— Русо комуністо Іван спасаль Русланд, спасаль буржуазно монархія Італьяно, спасаль Джулія...

— Та який я комуніст: велика честь. А по-друге, тут нема нічого такого: весь Радянський Союз рятує і Італію, і Францію, і Грецію. І хіба мало кого! Хоч вони й буржуазні. Адже, крім нас, хто б його спинив? Тоді, в сорок другому?

— Сі, сі. Так.

Із затаєною усмішкою на губах вона погладила всю його ногу, потім голий бік. Іван аж принишк, слухаючи ніжний дотик її легких гнучких пальців, як раптом Джулія нагнулася й поцілувала синій рубець у нього на боці. Хлопець затремтів, ніби його прокололи багнетом удруге, ворухнув рукою, щоб оборонитися од її нестримних пестощів, а вона зловила цю його руку, пригнула до землі і в єдиному нерозважливому пориві стала цілувати всі шрами — від осколка в плечі, від кулі вище ліктя, від багнета на боці, обережно цмокнула навіть у пов'язку на нозі. Хлопець заплющив очі від приливу чогось невимовно лоскітного всередині, напруживсь, і тоді якась риса в його стриманості виявилася такою вузьенькою, що балансувати на ній стало неможливим. Не знаючи, добре це чи ні, але вже віддавшись у владу невідомої сили, він стрепенувся, звівсь на лікоть, обхопив її другою рукою навкоси через плечі, пригорнув і, зажмурившись, приторкнувся устами до її розімлілих, з присмаком чогось незнайомого губів.

Потім одразу впав у траву горілиць, широко розкинув руки й засміявся, все ще з заплющеними очима. А коли розплющив їх, у сонячному ореолі, під розкудланим волоссям побачив схилене обличчя дівчини і розтулений усміхнений білозубий рот. У першу мить вона ніби захлинулася, хотіла й не могла щось сказати, тільки широко розкрила очі, — в них буяли радість, щастя і подив. У наступну мить вона рвучко припала до його грудей, пригорнулася, обвила шию руками і близько-близько зашепотіла в обличчя палко й віддано:

— Іванію... Аміка...[49]

20

Щось важке й недоказане, яке весь час утримувало їх на відстані одне від одного, було подолане, пережите щасливо і майже раптово. Мабуть, оті болісні парадокси, що мучили Джулію, були якось перейдені — з цієї миті для обох існували тільки п'янка духмяність землі, пахощі маків і спекотливий блиск високого неба. Серед цієї первісної стихії за один крок від смерті народилося щось незвідане, інтимне і владне, воно жило, прагло, лякало й вабило...

Розплатавшись на землі, Іван пестив і пестив її вузеньку, нагріту сонцем спину, дівчина все горнулася йому до грудей і гарячою оксамитовою щокою терлась об його розсічене осколком плече. Губи її, не перестаючи, шепотіли щось незбагненне, але хлопець розумів усе. Сміючись очима, обличчям, душею, він мовби завмер у якійсь щасливій невагомості; небо вгорі кружляло; земля, ніби велика кособока тарілка, хилилася кудись, от-от ладна ринути в невідому прірву, і від того було солодко, боязно й хмільно.

Час, мабуть, перестав існувати для нього, відійшла в небуття небезпека, біля самого хлопцевого обличчя палали її великі чорні очі. У них не було вже ані страждання, ані турбот, ані грайливості — нічого, крім владного мовчазного поклику; Іван неначе стояв край безодні, яка

лякала й манила його. У нього не було ніякої сили опиратися цьому покликові, та він і не знав, чи треба опиратись йому; хлопець знову знайшов устами вологу жадібність її рота, відчув костяну твердість зубів. Дівчина мовчки завмерла, він обхопив її обіруч і затих. Стало тихо, тихо, і в цю тишу велично, мов з небуття у вічність, лився, шумів, булькотів гірський потік. Хотілося розчинитись, зникнути в її трепетних обіймах, спливати у вічність з потоком, увібрати з землі всю її міць і самому стати земною могутністю — щедрою, лагідною, пестливою...

А земля все хилилася, кружляло небо, крізь напіврозплющені повіки він зблизька бачив ніжну округлість її щоки, вкриту маленькими, освітленими сонцем ворсинками, за щокою рожевіла прозора маленька раковина вуха... Він потягнувся до її мочки з ледь помітним слідом од дірочки, легенько поцмокав її губами — Джулія пружко стрепенулася тілом.

Певно, збуджений цим рухом, у ньому десь усередині пролунав розгублено незнайомий, зовсім чужий голос — він вагався, протестував, чогось боявся. Мабуть, у нього не було твердих аргументів — його заперечення вилились у запитання-докори: "І навіщо? Для чого?.. Що ти робиш?.. Ти знаєш, хто вона? Ти дуже мало знаєш... Адже ти зовсім не знаєш! Звідки вона? Ти пам'ятаєш, з якого світу?"

Хлопець намагався не слухати, заглушити в собі того недовірка, не хотів нічого знати. Він чув, як вирує, хлюпочеться, гомонить струмок, двигтить на всю глибину земля, сурмами вторує їй владний порив душі...

Земна вісь, певно, в ту мить нахилилася, проте Іван не помітив — він ладен був ринутись у безодню: в його обіймах була вона. Вона — та неземна й незнана, та, що потонула в невимовному буянні червоних маків, принишкла, квола й тому ще дужча — за землю, за саму себе, за нього...

Десь зовсім близько під ними, здавалось, у глибинних надрах землі гув, рвався, мчав шалений потік, він тягнув, вабив у свої неспізнані вири-глибини; хлопцеві забракло сили опиратись йому... Джулія забилася рибиною, затріпотіла в його обіймах, із широко розтулених уст злітали й помирали слова — чужі, рідні, дуже зрозумілі слова...

Але вони тепер не мали значення.

Земні надра, і гори, і могутні гімни усіх потоків землі причаїлись і благословили велику таємницю життя...

21

Пробудився Іван зненацька, злякавшись думки, що заснув і дав зникнути з свого життя чомусь надзвичайно великому й радісному.

Підвівши голову, він усе разом оглянув й усміхнувся від того, що даремно злякався — нічого не зникло, не пропало, навіть не приснилось, як здалося спочатку. Вперше за багато років дійсність була щасливішою, ніж найрадісніший сон.

Джулія лежала ницьма, поклавши голову на простягнену в траві руку, і спала. Її дихання, однак, не було рівним, як у сплячих людей, — іноді вона завмирала, ніби прислухалася до чогось, затамовувала віддих і стримано радісно зітхала. Трохи розтулені губи її раз у раз ворушилися. Хлопець подумав, що вона шепоче, але слів не було, губи, мабуть, тільки відбивали її таємні сновидіння і, як щоки й повіки, здригались. Але всі ці навіяні сном переживання були лагідні й тихі, — певно, снілося їй щось щасливе, і на губах час від часу зринала тиха, добра усмішка.

Іван повернувся на бік і сів. Мабуть, вони довго проспали, бо сонце вже спустилося з небосхилу й закотилось за почорнілий горб вершини-двійні. Без сонячного світла лука, така урочисто-сяюча вдень, мала дуже непривітний, якийсь незатишний вигляд. Далечінь оповило густим

туманом, — хоч хмар не було, похмура імла потьмарила далекі хребти гір, ущерть поглинула долину.

Ведмежий хребет утратив усе своє лісове підніжжя, і, ще яскраво сяючи сріблом верховин, мовби підталий, плавав у сірому туманному морі. Це було останнє прощальне світло надзвичайного і несподіваного, як винагорода, сьогоднішнього Іванового дня. На побляклому небосхилі вдалині вже спалахнула й тихо мерехтіла самотня, журлива зірка.

Хлопець знову повернувся до Джулії, — треба було вставати і йти, але вона спала так солодко, так безпорадно— знесилено, що він не наважився порушити цей, такий потрібний для неї сон. Іван почав жадібно вдивлятися в її жваве і вві сні обличчя, буцім уперше бачив його. Тепер, після всього, що між ними сталося, кожна її усміхнена рисочка, кожний рух набували поглибленого значення. Хотілося дивитись отак і дивитись, пізнавати чуттям принадну таємницю людської душі. Всупереч усьому він одкрив у ній несподіване — непримхливе й радісне — і мало не захлинувся у своєму першому сп'янінні. Тепер, правда, сп'яніння трохи погамувалося, зате відчуття щастя збільшилось, і недовірливий голос змовк назавжди. Взагалі він був справжній дурень, що так довго не йняв віри цій чистій і, певно, найбезкорисливішій у світі істоті. Збагнувши це, Іван, не рухаючись, як на чарівну таємницю природи, дивився й дивився на неї — маленьке людське диво, так пізно й радісно відкрите ним у житті, і не відчував у собі ані погорди до неї, ані прикρόсті; було щось тихе, добре, тепле — воно по вінця сповнювало його ніжністю.

А дівчина все спала, припавши до широких грудей землі, тремтіли її тоненькі ніздрі, і маленьке червоне сонечко замислено лізло по її рукаві. Воно виповзло зі складки, розчепірило крильця, але не полетіло, ніби передумало, й полізло далі. Він обережно скинув сонечко, ніжним дотиком перевернув на дівочій шиї перекручений на чорному шнурочку хрестик. Однак Джулія не прокидалася, тільки трошки затамувала віддих, тоді він обсмикав на її спині край куртки й усміхнувся. Хто б міг подумати, що вона за два дні стане для нього тим, чим не стала жодна землячка, заповнить його душу в такий, здавалося б, зовсім

невідповідний для цього час? Хіба міг він передбачити, що в свою четверту втечу, рятуючись від загибелі, так несподівано спіткає своє перше кохання? Як усе заплутано, перекручено, перемішано на цьому світі. Невідомо тільки, хто перемішав усе, інакше як би сталося оце — в полоні, на порозі смерті, з чужою незнаною дівчиною, людиною іншого світу? "Що сказали б хлопці, коли б довідалися про такі подробиці втечі?" — подумав Іван, і ця думка неприємно вразила його. Ой, як нелегко було б відповісти на таке запитання, але Івана не треба було вчити прямої щодо себе. Хлопець легко уявив суворе, незадоволене Галадаєве обличчя — той, певно, не допустив би ніякого кохання. Галадай завжди знав, чого хотів, і ніколи не зраджував своїх намірів. Мабуть, не похвалив би його і Жук, який носив у собі занадто велику ненависть до фашистів, аби зважити на якесь там кохання на шляху до помсти. Янушка, той не лаяв би, все зважив би, намагався б усе виправдати молодістю, але в душі навряд чи схвалив би. Не пробачив би — правда, з іншої причини — і конаючий Сребніков. Тільки він, хоч не тютій, не боягуз і не слинько, а не встояв, покохав оце маленьке альпійське диво, яке так несподівано виявилось найзначнішим і найдорожчим з усього, що стрічалось йому в житті.

Однак треба було йти далі. "Не час отут вилежуватися, ніжитись, а треба розбудити її", — подумав Іван, а сам ліг поруч, пригорнувся до самого боку — обережно, щоб не потривожити її сну. Сповнений ніжністю до дівчини, він одхилив од її голови навислі стеблини маків, одігнав біленького пурхотливого метелика, який усе намірявся сісти на її волосся. "Нехай іще трошки... — думав Іван. — Іще — і треба йти... Йти вниз, у долину..."

Над затуманеним громаддям гір у спокійному вечірньому небі тихо догоряв широкий Ведмежий хребет. На крутих його схилах чимраз вище здіймалися сірі сутінки ночі й усе мінилося в рожевому блиску на шпильях-верхах.

Незабаром вони й зовсім погасли. Хребет одразу зіщулився й присів, імлистим серпанком укрилися гори, і на щойно світлому небі виглянули

перші зірки. Іван, однак, уже не побачив їх — він заснув з твердим наміром: треба вставати.

Розбудила його Джулія. Мабуть, од холоду вона заворушилася, тісніше пригортаючись до Іванового боку. Ще сонний, він одразу відчув її й опам'ятався. Вона обвила його рукою і палко-палко зашепотіла у вухо ніжні слова — незнайомі, чужі, але любі йому слова. Хлопець пригорнув її і губами зустрів її губи...

Було вже зовсім темно. Похолоднішало. Чорними, на півнеба, горбами здіймалися ближчі верхи, вгорі миготіли обрідні зорі; вітер, либонь, зовсім ущух, бо не шелестіли навіть маки, тільки невтомно і розмірено шумів, булькав обіч них потік. Всі лугові трави запахи вночі так міцно, що від цієї духмяності п'яніла кров. Земля, гори, небо в спокійній упевненості дрімали теж, а Іван, звівшись на лікті, схилився над дівчиною і дивився — придивлявся до її обличчя, ніби не такого, як удень, а принишклого і ледь стривоженого. У великих очах мерехтіли тьмяні зорі. Нічні тіні невиразно блукали її обличчям, а її руки і в пітьмі не втрачали своєї трепетної жвавості — все голубили, пестили його плечі, шию, потилицю.

— Джуліє, — тихенько покликав Іван, усе пригортаючи дівчину до себе.

Вона покійно озвалася — нищечком, ніжно і віддано:

— Іваніо!

— Ти не боїшся мене?

— Нон, Іваніо.

— Що обманю, покину тебе.

— Нон, аміка. Іван нон обман. Іван — русо. Кароші, мілі русо!

Квапливо, з несподіваною для її тонесеньких рук силою вона притисла його до себе і радісно, тихенько засміялася.

— Іван — маріто. Нон сіньйор Дзонгаріні, нон Маріо. Русо Іван — маріто.

Хлопець, задоволений, навіть з прихованою гордістю в душі, спитав:

— А ти рада? Не пожалкуєш, що Іван — маріто?

Вона широко розплющила затінені його нахиленою головою очі — зірки в її зіницях стрепенулись і застрибали.

— Іван — кароші, кароші маріто. Мі будіт маленькі— маленькі філійо...
Как ґто по-руські, скажі?

— Дитина?

— Нон дітіна! Как ґто маленькі русо?

— А, син, — трошки здивовано підказав Іван.

— Так, сін. Ґто карашо. Такой маленькі-маленькі, кароші сін. Он будет Іван, да?

— Іван? Що ж, можна й Іван, — погодився він, глянув поверх неї в чорну далечінь хребта й зітхнув. І Джулія притихла, думаючи про щось своє. Обоє на мить змовкли, кожний поринувши в світ своїх думок. А довкола тихо лежали гори, тихо мерехтіли обрідні зорі, чорною непроглядною наміткою вкрилася макова лука. Було тихо-тихо, тільки шумів і вирував потік, але він не порушував спокою, тому Іванові здалося, що в цілому світі їх тільки троє — потік і вони. В останніх її словах зазвучало якесь занепокоєння, воно зігнало з Іванового обличчя усмішку.

Втративши жартівливу легкість, він наткнувся на щось важке й серйозне в собі і, мабуть, уперше побачив іще одне ускладнення у їхніх взаєминах. А Джулія, навпаки, надумавши щось, раптом опам'яталася з радощів і знову стисла його в обіймах.

— Іванію, Іванію, карашо! Как ґто карашо — філійо, сін! Маленькі сін!

Потім вона розняла руки, перевернулася долілиць, зорі зникли в її очах, і обличчя засіріло в темряві бляклою плямою, на якій у глибоких затінках орбіт ледь помітно блищали очі. Миттєвий порив її змінився занепокоєнням.

— Іванію, а где будет жіт? Рома? — Вона трошки подумала. — Нон Рома. Рома батіка уф бйозе! Трієсто?..

— Навіщо передчасно загадувати, — мовив він.

— О, — раптом тихо скрикнула вона. — Джулія знат. Мі будет жіт Росія. Білорусь. Село Терешкі, білізко-білізко два озера... Правда?

— Може бути... Що ж...

Умить вона щось пригадала і насторожилась.

— Терешкі кольхоз?

— Колгосп, Джуліє. Хіба що?

— Іванію, пльохо кольхоз?

— Нічого. Колись же покращає. Не вік йому й... поганим бути.

Великою п'ятірнею він скуйовдив її шорстке густе волосся, Джулія випручала голову й, відхилившись, пригладила її.

— Вольос будет болшой. Джулія растьот болшой кароші вольос. Болшой вольос красиво, да?

— Звичайно, — погодився він. — Гарно.

Вона помовчала якусь мить і потім, вертаючись у думках до попереднього, сказала:

— Іван будет лавораре[50] ферма, плантація. Джулія будет... Как ето?.. Віртін[51] вілла. Мі делат мнього, мнього макі. Как ेतот люг!

— Авжеж, авжеж, — замислено погоджувався Іван. Заколало перев'язане коліно, певно, треба було перебинтувати, але не хотілось турбувати дівчину. Він тільки випростав і вільніше поклав ногу в траві, задумано слухаючи, як вона гомоніла поруч, — щиро, любо, з великою ніжністю і мрією.

— Мі будет мнього-мнього фортуна[52]... Я очен хочу фортуна. Должен біт чельовек фортуна. Правда, Іванію?

— Звичайно, так....

Очевидно, переборюючи сон, вона говорила тихше й тихше, голос її робився чимраз слабшим, і незабаром дівчина змовкла. Іван легенько погладив її й подумав, що треба дати їй відпочити, виспатись, однаково небагато лишилося цієї ночі — першої ночі їхнього щастя. А завтра йти. І хтозна, що приготувало їм оте завтра?..

Хлопець довго вдивлявся в небо — сам на сам з Усесвітом, з сотнями зірок, великих і дрібних, з кривою дорогою Чумацького Шляху через усе небо, і якась невиразна тривога почала витісняти з душі відчуття щастя.

За роки війни він зовсім одвик і мріяти про щастя. Де вже там було жадати щастя, коли всі сили ішли на те, аби якось вижити, не дати себе знищити. Для цього був лиш один засіб — убивати інших. В житті панував безжальний звичай боротьби — знищувати до себе подібних. Навіть хижак не поводитьсь так із представниками однакового виду. І задля чого? Задля матеріальної вигоди, задля панування звірячої ідеології, задля владарювання маленької купки над іншими? Проклятий навіки німецький фашизм! Певно, не вистачить у всій твоїй зграї глузду зрозуміти, що не можна будувати своє щастя на великому нещасті мільйонів. Знищуючи інших, ти перед усім витруїш у самому собі здатність радуватися, твоя душа від твоїх же злочинств обросте чорною повстю ворожості, яку разом із тлустим шматком ти прагнеш лишити нащадкам. Але чи схочуть вони взяти цей брудний шматок із твоїх закривавлених рук? Чи не зажадають і вони сонця миру й справедливості після цієї просмерділої трупами ночі, в якій ти десять років тримав світ?

Добре, що недовго лишилося бенкетувати цим людоджерам — колись та запанує щастя. Настане час — і люди спізнають справжню волю, кохання й щирість, тільки навряд чи судилося це нам... Люба, довірлива Джулія, вона лине у мріях так далеко, певно, і гадки не маючи, що чекає їх на шляху до Трієста. Вирвавшись із табору, зустрівши кохання в цьому дивовижному раю маків, вона подумала, що все жахливе уже минулось, а попереду тільки радість. Якби ж то! Тим часом хтось, що чекає їх у недалекому майбутньому: автостради в долині, перейти які дуже нелегко, бурхливі річки, селища. А люди, застави, собаки... Й на додачу до всього — неосяжний сніговий хребет! Як його подолати їм, голим, босим, голодним?

А вона тим часом тихенько спала на боці, підібгавши коліна. Іван підвівся, роздивився, обійшов її і знову сів, уже спохмурнілий та злий, бо дуже хотілось їсти, а головне — боліла нога. Гомілка ніби напухла, давила пов'язка. Хлопець трохи послабив її, помацав — нога палахкотіла жаром, почало лихоманити. Довелось узяти з трави ненависну смугасту куртку й одягтись, але тепер і вона гріла погано. "Бракувало ще

захворіти, — подумав Іван. — Що тоді буде? Ні, так не можна! Треба триматися!"

Щось, однак, змінилось у його настрої, Іван відчував це, — неспокій чимраз дужче опановував ним. Добре, що Джулія нічого поганого не передчувала й солодко спала. Він сів ближче і, засунувши ноги під полу шкірянки, якою вкрив Джулію, задививсь у ніч. Знемагав сон, докучало розмірене булькотіння потоку. Мабуть, уже на світанку хлопець не втримавсь і задрімав, уткнувшись обличчям у коліна.

22

Неспокій, який у сні був притих, несподіваним штурханцем озвався в серці. Воно закалатало так шалено, що, здалося, от-от вискочить з грудей. Іван одразу прокинувся і тієї ж миті почув оглушливий, несамопитий крик:

— Во біст ду, рус? Зі гебен дір брот! Зі габен філе брот![53]

Над лукою потроху світало, сонце ще не зійшло, було незатишно й сіро. Мабуть, насунула хмара, бо гір теж не було видно. Клубочисте пасмо туману, чіпляючись за пониклі заросені маки, повзло вздовж схилу. Іван рвучко шарпнув із Джулиних ніг шкірянку, дівчина схопилась і злякано промимрила щось, а він, припавши до землі, пильно вдивлявся туди, звідки пролунав крик. За якусь мить хлопець здогадався, що то божевільний, але одразу збагнув: той не сам, з ним люди.

І справді, не встиг Іван кого вгледіти крізь туман, як почув притишений грізний вигук: "Гальтс мауль!"[54] і звичайну німецьку лайку.

Джулія теж почула це, все зрозуміла й кинулась до Івана. Вчепившись за рукав його куртки, вона безтямно витріщилась униз, у сіре місиво туману, серед якого наче метнулися людські постаті. Він

ухопив її за руку і навзгінці потягнув до струмка, де було нижче. У другій руці його була шкірянка, колодки залишилися десь у маках.

Обоє мовчки кинулись уздовж струмка вгору.

Іван не випускав пальців Джулії; дівчина ледве встигала за ним і раз у раз полохливо оглядалася. Хлопець шукав очима якогось зручного місця, де б перейти на той бік струмка, — там можна було сховатися в скелях і високих заростях рододендрону. Але потік розгонисто мчав із гір, — ступати у його вир було нерозсудливо.

"Добре, що хмара! Добре, що хмара!" — стукала в Івановій голові думка. Прудкі клоччя туману поки що трохи приховували їх від німців, які були десь зовсім близько. "Клятий божевільний, чому я не вбив його? Всі вони одного поріддя — і розумні, й божевільні. Іще одна зрада! Чи не остання?..." — розпачливо думав Іван і безжально тягнув Джулію вгору. Вони вже минули коліно струмка, вихопилися на берег, далі була відкрита місцевість. Хлопець упав, підхопився, важко сопучи, глянув униз — туман помітно рідшав, уже стало видно далекі брили серед маків, острівця, де його вчора надібав божевільний. І тоді, крізь туманну імлу, він угледів кількох німців, — нешироким ланцюгом, розбрівшись по луці, вони зближалися до острівця.

Німці ще не бачили їх. Утікачі, пробігши чимало, вже забралися далеченько. Іван зиркнув на Джулію — на її рухливому, ще напівсонному обличчі проступала страшна втома, дівчина мало не захлиналася від задишки. "Хоча б витримала!" — закликав Іван, бо тільки ноги могли їх урятувати. Трошки передихнувши, хлопець знову смикнув її за руку. Вона — видно було — бігла з великим зусиллям, але не відставала від нього.

Захекавшись, вони вибралися на горішню частину луки, ноги по коліна намокли від роси. Бігти стало трудніше, Іван очевидячки почав накульгувати на праву ногу, вона чомусь стала неслухняною, отерпла. Спочатку хлопець подумав, що, задрімавши, пересидів її, але млявість не

проходила, коліно крутило. Незабаром і Джулія помітила це, злякано шарпнула його за руку:

— Іванію, нога?

Він проволік ногу по траві, намагаючись ступати якомога природніше, але це йому не дуже вдалося. Тоді Джулія, оглянувшись, впала навколішки і вчепилася в холошу, щоб подивитися рану.

— Надо в'язат, да? Я нємножко в'язат, да?

Іван рішуче відчепив її руки.

— Нічого не треба. Ходімо швидше.

— Болно, да? Болно? — вдивляючись у нього, допитувалася Джулія, затамувавши неспокій у своїх великих очах. Її груди під смугастою курточкою рвучко підіймались.

— Нічого, нічого....

Перемагаючи біль, Іван квапливо пошкандибав далі. Рука Джулії вислизнула з його пальців, дівчина, щораз озираючись, бігла поруч.

— Іванію, аміка, мі будєм жіт? Скажі, будєм? — з розпачем, від якого краялося серце, допитувалася вона. Іван глянув на дівчину, не знаючи, що відповісти, але побачив таке блаґання й надію в її очах, що поспішив заспокоїти:

— Будємо, звичайно. Хутчій тільки...

— Іванію, я хутчєй. Я бістро. Я карашо...

— Добре, добре.

Вони вже досягли верхньої межі луки. Тут, десь у камінні, починалася стежка, якою вони потрапили сюди вночі. У горах-скелях можна було б заховатися. Але хмара, мабуть, уже сповзла з-понад луки, навколо ще більш розвидніло, туман очевидячки рідшав, у посвітлілих прогалинах його вже зовсім виразно жевріли клаптики маків, стирчало каміння. "От дідько, невже не вирвемося? — затремтіла тривожна думка. — Невже побачать? Ні, цього не повинно бути!" — потішав себе Іван і йшов усе вище. Він мав немалий досвід утечі і розумів усю серйозність їхнього становища: якщо німці помітять їх, то вже не випустять.

Однак стежки не було, вони все лізли трав'янистим схилом луки. Добре, що хоч підйом був некрутий; дошкуляли низькі зарості рододендрону, які геть скололи їхні босі ноги. Правда, трохи вище починався ялівцевий чагарник, там уже можна було сховатися. Джулія не відставала, даремно він побоювався: босоніж, з закривавленими ступнями, вона лізла трохи поперед нього, й коли озиралася, він бачив на її обличчі таку рішучість уникнути лиха, якої не помічав за весь час їхньої втечі з табору. Їй наче не заважали ані каміння, ані втома, ані колючки й ломаччя, — вона скидалась на тигрицю, що ладна люто захищати своє життя.

— Іваніо! Скоро, скоро!

Вже дівчина підганяла його. Побачивши це, Іван зціпив зуби — з ним коїлося щось погане: нога все більше наливалася свинцем. Іван легенько підсмикнув розірвану холошу вгору й одразу ж спустив — коліно набрякло, посиніло й зробилося грубе, мов колода. "Що за біс — невже зараження?.."

А тут, як на лихо, останні пасма хмари пропливли мимо — лука знов спалахнула червоними маками. Враз із туману виринула одна, друга,

третя похмурі, мов камінь, постаті німців. Душ вісім їх стомлено брели лукою, топчучи квітки, поглядаючи вгору на схил.

Можна було вже не ховатися...

Іван сів, кинувши додолу шкірянку, поруч спинилася похнюплена Джулія — захекавшись, вона не могла зронити й слова, тільки німо дивилася на своїх переслідувачів. А ті одразу ж залементували, хтось, простягнувши руку, вказував на них, пролунала гучна команда. Посередині ланцюга волікся чоловік у смугастому, руки його були зв'язані за спиною. Двоє конвоїрів, коли він спинився, штовхнули його в плечі. Це, мабуть, був той самий божевільний.

Німці заворушилися жвавіше і горлаючи кинулися вгору.

— Ну що ж, — озвався Іван. — Ти тільки не бійся. Не бійся. Нехай ідуть!..

Щоб не заважала шкірянка, він надів її і вийняв з кишені пістолет. Джулія ніби скам'яніла в похмурій мовчазності, брови в неї зовсім зімкнулися, на обличчя лягла тінь рішучої впертості.

— Так, ходімо. Нехай попобігають — втомляться.

— Шіссєн будєт? — здивовано спитала Джулія, ніби тільки тепер збагнувши, що їм загрожує.

— Стріляти далеко. Нехай стріляють, якщо патронів багато.

Справді, німці поки що не стріляли, вони тільки кричали своє "хальт", але втікачі чимдуж подалися вище, до заростів. Джулія вже оговталась і знову стала жвавою, відчайдушною й, здавалося, готовою до всього.

— Пуст шіссен! Я не боявся. Пуст шіссен!

Раз у раз оглядаючись, вона впритул наблизилася до Івана і взяла його за руку. Хлопець вдячно стис її холодні пальці й не випустив їх.

— Іванію, есесман шіссен — мі шіссен! Мі нон лагер, да?

Він занепокоєно звів брови.

— Звичайно. Ти тільки не бійся.

— Я не бойся. Русо Іван не бойся — Джулія не бойся.

Хлопець не боявся. Надто багато страху зазнав він за роки війни, щоб тепер боятися. Тільки-но німці побачили їх, як Іван одразу зосередився і сповнився рішучості й вправності — тільки б вистачило сил і йому, і Джулії: приглушене хвилювання за неї ятрило йому душу. Решту почуттів хлопець погамував у собі, зараз вони заважали. Відтепер входили в дію тваринні інстинкти боротьби, починався двобій у вправності, хитрощах, швидкості — треба було тікати й берегти сили, не підпускати на постріл німців, дістатися до хмар, які з ночі нерухомо лежали на верхів'ях гір. Тільки так. Іншого порятунку в них не було.

23

Нарешті вони долізли до ялівцевих кущів, але не ховались — вже не було потреби. Обсовуючи ногами пісок та жорству, хапаючись руками за колюче гілля, Джулія першою вибралася на кручу і спинилась; Іван, боком заносючи хвору ногу, ліз услід. На стрімкому місці, під самим верхом, він зовсім не уявляв, як ступнути, щоб вилізти з-під урвища: так боліло коліно. Тоді, вже нагорі, дівчина стала навколюшки й простягнула йому свою тоненьку, кволу руку. Хлопець глянув на сині прожилки вен на зап'ясті й відхилив її руку — хіба вона змогла б витягти таку вагу? Але Джулія заторохтіла щось кумедною мішаниною італійських, німецьких і

російських слів і рішуче підхопила його під лікоть, якимсь утримала, і він урешті витаскав на край своє набрякле, мов налите свинцем тіло.

— Скоро, Іван, скоро! Есес!

І справді, німці наближалися до них. Передні поминули вже луку й видиралися на косогір, а решта наздоганяли перших. Останнім, із зв'язаними руками, спотикаючись, плентався божевільний гефтлінг з охоронником. Хтось із передніх, угледівши їх біля ялівцевого чагарника, зарепетував і випустив чергу з автомата. Постріли затріщали в ранковому повітрі, луною озвалися в далеких ущелинах. Іван оглянувся — німці били віддалік, і куль він не почув, а коли знову рушив уперед, то мало не спіткнувся об Джулію, яка лежала на схилі.

— Ти що?

— Нон, нон! Нон ершіссен! — озираючись і збуджено блискаючи очима, сказала вона й підхопилася. Її обличчя світилося жвавим, пустотливим азартом. — Своляч есес! — дзвінко, обурено закричала вона до німців. — Ферфлюхтер! Швайн! Нікс ершіссен, аге!

— Гаразд, облиш їх, — попрохав Іван. Треба було берегти сили, яка користь дражнити цих людоджерів? Але Джулія, певно, не хотіла мовчки тікати — люті і давня прихована кривда узяли верх.

— Гітлер капут! Гітлер кретіно! Ну, шіссен, ну!

Німці іще пустили кілька черг, але втікачі були набагато вище за переслідувачів, і за таких обставин, Іван знав, поцілити з автомата було майже неможливо. Це, певно, збагнула і Джулія — те, що довкола не продзижчала жодна куля, наповнило її лютим запалом:

— Ану, шіссен! Шіссен, ану? Фашісто! Бріганті![55]

Вона розчервонілася від бігу й обурення, її очі палали злим чорним вогнем, коротеньке густе волосся розвівалося од вітру. На завершення своєї лайки вона схопила біля ніг камінь і, невміло розмахнувшись, пошпурила його вниз, — підстрибуючи, він покотився далеко-далеко.

Від урвища Іван поліз перший. Вони сьак-так дерлися краєм ялівцевого чагарника, косогір робився чимраз стрімкіший. Дідько б їх узяв, ці зарості, добре, коли б вони були там, унизу, де ще можна було сховатись, а зараз вони тільки заважали, кололи, чіплялися. Лізти ж ними навропростець було страшно — так густо переплелось їхнє покручене, мов дріт, смолисте гілля. З тривогою поглядаючи вгору, хлопець шукав якоїсь кращої дороги, але нічого путнього ніде не було. Вгорі на них чекало ще крутіше за попередні, сипуче урвище, вилізти на нього вони, напевне, не зможуть...

Однак Джулія того не бачила й не помічала. Лаючи німців, дівчина трохи відстала, і тепер чимдуж наздоганяла його. Іван, відсапуючи, сів і простягнув униз хвору ногу.

— Іванію, нога? — злякано глянула вона вгору. Він не відповів. — Нога? Дай нога!

Хлопець мовчки підвівся і знову глянув на кручу, дівчина теж зиркнула туди, подивилася на стіну-скелю, і в її очах спалахнув неспокій.

— Іванію!

— Гаразд. Рушаймо.

— Іванію!

Її обличчя знову пересмикнулося, ніби від болю, вона обернулася — німці квапливо лізли їхнім же слідом.

— Іванію, морто будем? Нон Терешкі? Аллєс нон?

— Йди-но швидше! Швидше! — не відповівши, grimнув Іван суворо, бо іншого порятунку, як тільки повернути до ялівцевого чагарника, в них не було. І хлопець, зціпивши зуби, шаснув у цю непрохідну гущавину, яку обминали навіть звірі. Колючі голки одразу сотнями вп'ялися в ноги, але він не зважав на них, а захищав тільки коліно. Від болю й напруження чоло зросив холодний піт. Зібравши усе своє терпіння, він очманіло продирався чагарником убік, в обхід кручі.

— Ой, ой! Ой! — розпачливо ойкала Джулія, але теж лізла за ним — не дуже вміло, не вибираючи шляху, раз по раз чіпляючись за колючки й падаючи. Хлопець не заспокоював її, не підганяв — він лише озирався на край скелі, де ось-ось повинні були з'явитися німці.

Правда, цього разу їм пощастило, вони майже добралися до верхньої межі чагарника, коли внизу з-за кручі виліз перший есесівець. Отут він уже був небезпечний, бо хоч утікачі й відійшли далеченько, але мало піднялися вгору — різниця у висоті між ними та німцями була невелика. Тільки-но німець підвів голову, як Іван похапцем прицілився з пістолета й вистрілив.

Горами гулко покотився відгомін.

Звичайно, він не влучив: було трохи далеко, але німець з остороги шмигнув під укіс, і згодом у повітрі розляглася довга розсипчаста черга. "Тр-р-р-р-рт... Тр-р-р-р-рт... р-р-р— рт... р-р-т..." — усе далі відносячи, повторювали чергу гори. Коли стихла луна, втікачі рушили знову. Несподіваний постріл з пістолета, певно, збентежив німців, бо на кручі якусь мить ніхто не з'являвся. Потім скраєчку виткнулася смугаста постать.

— Іванію, гефтлінг!

Божевільний, широко розставляючи ноги, виліз на кручу й, хитаючись, закричав до них хрипким, не своїм голосом:

— Русе! Русе! Хальт! Варум ду гейст вег! Зі волен брот гебен![56]

— Цурюк![57] — вигукнув Іван. — Шіссен!

Божевільний пригнувся і кинувся назад, там на нього загорлали німці й, трохи зачекавши, майже водночас усі, скільки їх було, висипали з-за схилу.

Здається, становище гіршало. До сідловини, де кінчався чагарник, було зовсім близько, але тут уже німці могли дістати з автоматів. Якби затримати їх і прорватися за сідловину! Іван уклякнув, сунув ствол пістолета в розвилку ялівцю і вистрілив удруге, потім утретє. Припавши до землі, зачаївся в низькій гушавині, до нього рачки приповзла Джулія.

— Іван, нон патрон аллес! Нон аллес!

Він зрозумів, заспокійливо торкнувся її худенького плеча, два патрони, звичайно, він лишить наостанок. Хлопець сподівався, що німці стрілятимуть, але ті мовчали: розбрівшись широким ланцюгом, вони теж полізли в чагарник. Тоді Іван підвівся і навзгінці, щоб хоч трохи сховатися, пошкутильгав угору, до сідловини.

Німці, певно, допустились помилки, що слідом за ними і собі подалися чагарником. Оці зарості, виявляється, не тільки затримували рух, а й не давали можливості бачити, цілитись, і поки переслідувачі вовтузилися там, Іван та Джулія, ледь живі з утоми, добралися до сідловини і стрімголов скотилися вниз. Іван передусім окинув зором новий краєвид — з одного боку аж під самісінькі низько навислі хмари, як і позаду, здіймалася стрімка кам'яна скеля, з-під ніг розгонисто спускався в улоговину схил, а там починалася нова невисока гірська складка. Де-не-

де розкидані понад горами, линули білі, мов овеча отара, хмарки; вище над ними снігові хребти оповила суцільна пелена хмар.

Як тільки вони вибігли з сідловини, Джулія, склавши молитовно долоні, впала навколішки, і губи її квапливо зашепотіли якісь слова.

— Ти що? — скрикнув Іван, але вона не відповіла, а прошепотіла ще кілька слів, і він, дуже накульгуючи, побіг униз. Вона одразу підхопилась і швидко наздогнала його.

— Санта Марія поможет. Я просіт очен-очен.

Іван здивувався.

— Облиш! Хто допоможе? Давай хутчій!

Не знаючи, куди податись, і не маючи сили лізти вгору, вони бігли навкоси схилом униз, до улоговини. Сідловина з кручею поки що закривала їх від німців. Бігти вниз було набагато легше: тіло ніби само несло, аж підгиналися коліна. Хлопець, однак, не міг уже подолати болю й дуже кульгав. Джулія випереджувала його, але далеко не відбігала й раз у раз оберталася до нього. Те, що вони вирвалися мало не з-під самого носа в німців, очевидно, сповнило її якимсь відчайдушним азартом. Озираючись, вона з надією і радістю бадьоро гомоніла:

— Іванію, мі будет жіт! Жіт, Іванію! Я очен хотель жіт! Браво віта![58]

"Ой, рано, рано радіти!" — думав Іван, але не перечив — нехай! Він теж озирнувся й раптом побачив, як у сідловині з'явився перший есесівець. Той спроквола виліз з-за острівця — дебелий, у коротких бриджах, мундир на ньому був розстебнутий, і на грудях біліла сорочка. Ні, він не квапився стріляти, хоча вони й були не дуже далеко від нього і набагато нижче, — він якусь мить оглядав їх нерухомо, а потім залопотів щось тим, які, певно, позаду наближалися до нього, й зареготав. І

реготав довго, щось гукаючи навздогін, а тоді спокійно сів собі в сідловині й скинув пілотку. Джулія підскочила до Івана і шарпнула його за рукав.

— Іванію, Іванію, смотрі! Он кароші тедеско! Он пустіль нас! Пустіль нас... Смотрі!

Хлопець бачив усе й не міг дотямитись, чого вони не стріляють і не доганяють, а, зібравшись купою, поставали на горі. Котрийсь із них одійшов убік і, замахавши автоматом, почав кричати:

— Шнеллер! Шнеллер! Ляуф шнеллер![59]

— Іванію, он пускай нас! — на бігу радісно щебетала Джулія. — Мі жіт, мі жіт!

Іван мовчав.

"Що за халепа? Що за жарти? Що вони надумали?" — Голова розвалювалась від здогадів, і він не міг збагнути намірів ворога. Був певен, що тут щось криється, що німці не з доброго дива припинили переслідування, а готують їм ще гірші муки. Але які?

Втікачі добігли до самого дна улоговини, крізь рододендрон продерлися на другий бік — невисокий, пологий косогір і знесилено рушили вгору. Вивітрені піщаники та колючки приземкуватих трав до крові подряпали їм ноги, але вони уже не відчували цього — Джулія то забігала наперед, то верталася, весело поглядаючи на німців угорі. Чим далі відходили вони від сідловини, тим дужче раділа дівчина. Однак його похмурий, занепокоєний вигляд, урешті, не міг не схвилювати її.

— Іванію, почему фурыозо? Нога, да? — спитала вона.

— Не нога...

— Почему? Мі будет жіт, Іваніо. Мі убегат...

Здається, він уже збагнув, у чому річ. Не відповідаючи їй, хлопець підстрибком покульгав укосом, який далі круто загинався вниз і ховав їх від німців. Це було добре, але... Вони вискочили з-за пагорка, і тут Джулія теж збагнула щось і зупинилася. Гори попереду раптом розступилися, поперек їхнього шляху на великому просторі засиніло повітря — внизу лежало похмуре міжгір'я, звідти клубочився, повз угору туман.

Обоє мовчки добігли до скелі й відсахнулися — схил, ніби у прірву, стрімко падав у затуманену безодню, в якій де-не-де сіріли плями нерозталого снігу.

24

Джулія лежала на кам'янистому виступі за кілька кроків до урвища й плакала. Хлопець не втішав її, не заспокоював, а сидів поруч, спершись руками об жорстку, укриту мохом землю, і думав, що, певно, все тут скінчиться. Попереду й праворуч підступала круча, ліворуч починалася стрімка скеляста стіна аж до самісіньких хмар, у сідловині позаду сиділи німці. Вийшла справжнісінька пастка — треба ж отак ускочити! Для Джулії це було особливо боляче, бо розвіялась така несподівана надія вирватися, — тож він і не розраджував дівчини, та й не мав для того слів.

З провалля несло гнилою вогкістю; з розпашілих тіл зникало тепло; довкола в ущелинах, ніби у велетенських коминах, гув вітер; було хмарно й незатишно. Та чому німці не йдуть до них, не стріляють? Стовпилися вгорі у сідловині — ті сидять, ті стоять, оточивши смугасту постать божевільного гефтінга. Придивившись, Іван зрозумів — вони забавлялися: курили, тицяли в нього цигарками — то в лоба, то в спину, і божевільний із зв'язаними руками в'юном крутився між ними, спльовував, брикався, а вони реготали собі, раз у раз тицяючи в нього цигарками.

— Русе! Ретте![60] Русе! — волав розпачливо божевільний.

Іван прислухався: сволота, що вони там іще коять? Чого вони такі безжальні й жорстокі до своїх і чужих — до всіх? Невже це від душевної ницості й заради розваги?

Здається, вони чогось очікували. Тільки чого? Може, якоїсь допомоги? Нехай, тепер уже не так страшно, тепер очевидна фініта, як каже Джулія; четверта його втеча, буде, мабуть, останньою. Жаль тільки цього маленького дива — цієї стрункої чорноокої щебетухи, щастя з якою було таке п'янке й недовге. Хоча, правда, він і за це вдячний долі, чи, може, випадкові, який звів їх наостанку; тепер, після всього, хоч як це дивно, помирати поруч з нею було все-таки легше, ніж у ненажерливій печі крематорію.

Джулія, здається, виплакалася, не схлипувала, плечі в неї перестали тремтіти, лиш інколи здригалися, мабуть, од холоду. Іван скинув із себе шкірянку й, потягнувшись до дівчини, дбайливо вкрив її. Джулія аж стрепенулася, — видно, пересилила себе, сіла й брудними, подряпаними кулачками почала ретельно витирати заплакані очі.

— Пльохо, Іванію. Ой, ой, пльохо!..

— Нічого, нічого. Не бійся! Отут два патрони, — показав хлопець на пістолет.

— Нон фортуна Джулія. Фіна. Фіна віта[61] Джулія, — журливо мовила вона.

Хлопець крутився, раз у раз обертався, стежачи за німцями, і серце в нього краялося від безпорадності й розпачу. Перед своїм сумлінням він почував себе відповідальним за її життя — тільки що він міг вдіяти? Коли б хоч трохи приступнішою була круча, але над безоднею навис проклятий карниз, за ним стирчав другий, а дна і не розгледити у

похмурому тумані, навіть вирування потоку не чутно. А ще нога — хіба удержись на ній при такій крутизні?

— Русе, ретте, русе! — кволо зойкав у сідловині божевільний.

Джулія, побачивши на горі німців, стала навколюшки і погрозливо замахала на них маленькими кулачками.

— Фашісто! Бріганті! Сволячі! Немен зі унз.[62] Ну!

У сідловині змовкли, принишкли, й вітер незабаром доніс притишений відстанню вигук:

— Гей, рус унд гуррін![63] Мі вас скоро убіваль!..

І слідом інший:

— Ком плен! Бросай холодна гора. Шпацірен горячо крематоріум.

Обличчя в Джулії знову спалахнуло люттю.

— Немен! Немен! — махала вона кулачками. — Ком немен унз! Агє, габен із ангст?![64]

Німці мовчки вислухали донесені вітром її слова, й один поперед одного почали викрикувати непристойності. Джулія, страждаючи від своєї безпорадності в цьому двобої, аж кусала губи. Тоді Іван узяв її за плечі й пригорнув до себе, дівчина слухняно припала до грудей і невітно, розпачливо, ніби мала дитина, заридала.

— Ну, не треба. Годі. Нічого, — невміло заспокоював Іван, щосили тамуючи в собі ніжність і відчай.

Джулія незабаром ніби стихла, і він довго тримав її в обіймах, похмуро думаючи, як усе добре почалось і як безглуздо кінчається. Мабуть, він уже такий невдаха, останній з-поміж людей незграба — не зумів скористатися такою можливістю, заради якої загинуло четверо хлопців. Галадай, Янушка та й всі інші зробили б це спритніше — дісталися б уже до Трієста і разом із партизанами били б німчуру, а він ось зав'яз у цих клятих горах та ще дав загнати себе в пастку, як вовка. Ех, треба було, як і брався, висадити ту бомбу — нехай би тікали моторніші. А так ось. Іще й Джулію занапастив, яка повірила тобі. Справдив її сподівання, нічого сказати! Та ще наплів, чого не питали. Було страшенно прикро й боляче: усі зусилля зійшли нанівець, усі надії пропали безглуздо й нещасливо.

Він голубив її заплакане личко, крізь біль свого страждання відчував її болі, ніжність її рук на своїх плечах — це, як і раніш, зворушувало до глибини душі, завдавало ще гіршої муки.

Перегодом Джулія сіла поруч і пригладила долонею скуйовджене вітром волосся.

— Мальо, мальо вольос. Нон болшой вольос. Нікогда.

Хлопець безпорадно скреготав зубами. Свідомість його ніяк не могла змиритися з неминучою загибеллю. Але що вдієш? Що?..

— Іваніо! — раптом пожвавішавши, скрикнула Джулія. — Давай манджаре хляб. Єст хляб!

Вона видобула в кишені общипаний краєць буханця і з несподіваною радістю в сумних очах розламала його навпіл.

— На, Іваніо.

Він узяв. Цей був більший шматочок, ніж той, що лишився в неї, але Іван не став ділити-переміряти: тепер це не мало значення. Вони з великою насолодою проковтнули хліб — останній їхній харч, який він беріг для Ведмежого хребта, і хлопець з іще більшим сумом відчув неминучість кінця. Було дивно, але цей шматок хліба раптом здався останньою надією на порятунок, — з'ївши його, вони ніби завершували всі свої життєві турботи, і тепер лишалося тільки одне — перебути якусь мить і кінчати. Івана знов охопила туга: стільки зусиль пропало марно і в такий час! Адже на сході наші вже визволили рідну землю, вийшли до кордонів Союзу, і він не зустрине їх, хоч як рвався назустріч...

Джулія заламувала руки, розпачливо дивилася на дикі ущелини і кидала бистрі погляди на тих, угорі, що сторожили їх.

— Іванію! Где єст бог? Где єст мадонна? Где єст справьєдлівост? Почему нон кара фашізм? — вона простягала у відчаї тонкі смугляві руки.

— Є справєдлівість! — отямившись з горя, вигукнув Іван. — Буде кара! Буде.

— Где єст кара? Где? Енгліш! Американо? Совєтуніон?

— Атож! Радянський Союз! Він їм не подарує цього! Він поламає хребет цій наволочі!

— Да? Правда? Совєтуніон сілно? Правда?

— Та звичайно.

Джулія з раптовою надією в очах метнулася до нього.

— Он карашо? Справьєдліво? Благородно? Іванію вчєра говорі неправду, да? Шутіль, да?

Хлопець знітився, мовби від удару, збагнувши сенс тих слів, що вирвалися з наповненої тугою душі, якусь мить напружено згадував і потім, у новому світлі, зовсім іншому, ніж досі, побачив її, і себе, і далеку свою Батьківщину, і те, чим ота Батьківщина була для нього все життя й чим могла бути.

— Так! — рішуче відповів він. — Я жартував. Я брехав. Усе те неправда. Моя Батьківщина — чудова. Добра. Справедлива. Кращої за неї немає. І люди, й земля! А що буде потім! Після війни! Коли повісять Гітлера. Ти побачиш...

У нестямному шаленстві хлопець рвонув на камінні жорсткі нарости моху, в його душі завирувала хвиля глибокого, до болю нестерпно тужливого почуття до своєї далекої країни, підступила до горла, стисла. Більше нічого він не зміг сказати, бо відчув, що от-от заплаче, чого з ним ніколи не траплялося. Джулія, певно, помітила це і лагідно приторкнулася до його коліна.

— Заче́м так шуті́ль? Пльо́хо шуті́ль...

— Даруй.

— Я знат, — мало не крізь сльози невесело всміхнулася вона. — Я знат. Я нон хотель веріт тебе. Я думаль: не́множко ти говорі́ль не́правда... Я нон оші́балься...

В неї, видно було, якось одразу покращав настрій, прояснилось обличчя. Біля кручі було холодно, дув пронизливий вітер, і вона, вперше піклуючись про себе, загорнула поли шкірянки. Лише ноги її, червоні, закривавлені, мерзли на камені — вкрити їх не було чим. Раптом вона, щось надумавши, стала навколюшки обличчям до німців і дуже звичайно, без усякого переходу від страшного до радісного, заспівала:

Расцветали яблони и груши,

Поплыли тумани над рекой...

Іван спочатку здивувався пісні: такою недоречною була вона край цієї могили, але глянув на німців і, побачивши, як вони оторопіли, теж став підтягати.

Очевидно, пісня збентежила німців, бо ті щось закричали, але він не слухав їх, а вже й сам захопився чарівною мелодією, яка несподівано розвіяла похмурий настрій приреченості й понесла їх у давній, людяний, мирний і щирий світ життя й кохання.

Але німці недовго дивувалися їхньому свавіллю — котрийсь із них ухопив автомат і, не цілячись, випустив чергу. Від кулі на камінні звився білий димок, і його одразу підхопив вітер. Іван смикнув Джулію за полу шкірянки, дівчина знехотя пригнулась і сховала голову за брилою. "Стріляйте, сволота, стріляйте! Нехай чують, — подумав хлопець, маючи на увазі табір, у якому завжди прислухалися до кожного пострілу в горах. — Нехай знають: ще живі!"

Кілька хвилин утікачі лежали за камінним виступом і слухали, як над міжгір'ям весняним громом розсипалися черги. Кулі, однак, рідко долітали сюди: німці, певно, більше лякали. Згодом автомати змовкли, покотилась і ще не встигла завмерти луна, як звідкись понад лукою рознеслись інші, дуже знайомі звуки. Підвівши голову, Джулія хотіла щось сказати, але Іван жестом спинив її — і вони обоє стали дослухатися, напруженими поглядами вп'явшись одне в одного. Хлопець люто вилаявся: за сідловиною валували собаки.

Раптом щось невимовне сталося з Іваном, — давно прихований гнів зненацька вибухнув у ньому. Він підхопився, важко виліз на камінь і, широко розставивши хворі ноги, нагнувся — розлючений, страшний, байдужий до небезпеки.

— Звірі! — гукнув він до німців. — Шакали! Самі боїтеся — помічників приводите! Ну-бо, ведіть! Спускайте! А дідька лисого! Ось! Не візьмете ви нас! Ось! Зрозуміли?

Звичайно, вони легко могли б застрелити його, але не стріляли — притихли, намагаючись збагнути раптовий бунт цього флюгпункта, і навряд чи збагнули. А Івана, мабуть, від нервового збудження пройняло холодом, його тіло мерзлякувато пересмикнулося, здається, починалася лихоманка. Викричавшись, він мимохіть озирнувся навкруги, — небо трохи прояснилось, у хмарній високості з'явилися блискучі, мерехтливі од вранішнього сонця блакитні прогалини. Здавалося, ось-ось вирине з-поміж хмар Ведмежий хребет, до якого вони так і не дійшли. Дуже схотілося побачити сонце, але воно ще було за горою, і Йванову душу огорнув невимовний сум.

З цим він і спустився додолу — те, що повинно було статися ось-ось, уже не цікавило його — він знав усе. Тому навіть не глянув, коли собаки з'явилися в сідловині, гавкаючи та вовтузячись — певно, вівчарки весь час ішли їхнім слідом і розлютилися. Джулія раптом припала до нього і затулила обличчя руками.

— Ой! Нон собак! Нон собак! Іванію, ершіссен! Ершіссен!

Гнів і збентеженість, що вибухнули в ньому, минулись одразу, він знову став спокійний і врівноважений, з однією лиш турботою в душі — треба кінчати. Застрелити себе було простіше, набагато важче це зробити з Джулією, але він змушений вчинити це. Не можна допустити, щоб есесівці живими пригнали їх до табору й вішали на страх іншим, — нехай волочать мертвих. Якщо вже не вдалося здобути волю, то дошкулять їм хоч смертю.

В цей час німці пустили собак.

Одна, дві, три, чотири, п'ять рудих, спущених з повідків вівчарок, розпластавшись на бігу, мчали схилом униз; за ними вискочили німці. Іван підхопився, рвонув за руку Джулію, а вона, кинувшись йому на шию, зайшлася плачем. Іван у глибині душі відчував, що треба щось сказати, — найголовніше, найважливіше, але слова десь зникли. Собаки вже неслись улоговиною. Тоді він одірвав дівчину від себе, штовхнув на край урвища, до безодні. Вона не опиралася, тільки раз у раз схлипувала, мов задихалась, очі в неї стали великими, але сліз у них не було — там застиг зах і приглушений ним зойк...

Стоячи над урвищем, Іван окинув поглядом глибину безодні — там, як і досі, було похмуро, сиро й холодно; туман порідшав, і в прірві виразніше забілили снігові плями. Одна з них довгим вузьким шпичаком здіймалася вгору, і в Івана блискавично майнула думка-надія — велика, щаслива й страшна. Побоюючися, що не встигне, так нічого й не сказавши Джулії, він опустив уже зведений пістолет і підштовхнув дівчину на край безодні.

— Стрибай!

Дівчина злякано відсахнулася від урвища, тоді він удруге крикнув: "Стрибай у сніг!", — але вона знов усім тілом одхилилася й заплющила очі.

Собаки тим часом уже повискакували на косогір, Іван почув їхнє гавкання, що голосно пролунало майже за самою спиною. Тоді він затис у зубах пістолет і підскочив до Джулії. З раптовою силою хлопець ухопив її за комір і штани, підняв над головою і, як здалось йому, несамовито жбурнув ногами в провалля. В останню мить устиг іще побачити, як розпростерте в повітрі тіло майнуло повз карниз, а чи потрапило воно в сніг, уже не помітив. Він лише збагнув, що самому з хворою ногою так не стрибнути.

Собаки, побачивши його, сказано заскавчали, і хлопець одступив на якихось два кроки від урвища. Попереду з пагорка на нього мчав сухорлявий широкогрудий вовкодав, на голові якого стирчало чомусь одне вухо, — він перелетів через каміння і високо звівсь на диби уже зовсім поруч. Іван не цілився, але з неквапливою, майже нелюдською увагою, на яку тільки спромігся, вистрілив у його роззявлену ікласту пащу і, не втримавшись, пальнув у наступного. Одновухий з льоту прожогом шелеснув повз нього в урвище, а другий, на лихо, був не сам, побіч з ним мчало ще два, і хлопець не встиг побачити, влучив чи ні.

Його подив потьмарився шаленим ударом у груди, нестерпний біль пронизав йому горлянку, блискавично майнуло захмарене небо, і все заніміло назавжди...

Замість епілога

"Добрий день, Іванові рідні, добрий день, люди, які знали Його, добрий день село Терешки між Двох Голубих Озер у Білорусії...

Це пише Джулія Новеллі з Рима і просить вас не дивуватися, що незнайома вам синьйора знає вашого Івана, знає Терешки між Двох Голубих Озер у Білорусії...

Звичайно, ви не забули про ті страшні часи в Європі — чорну ніч людства, коли, часто-густо впадаючи у розпач, умирали тисячами люди. Одні, йдучи з життя, приймали смерть як благодатне визволення від мук, уготованих їм фашизмом, — це надавало сили гідно зустріти фінал і не заплямувати своєї совісті. Інші ж у героїчному двобої самі ставили смерть навколяшки, являючи людству високий зразок мужності, і гинули, дивуючи навіть ворогів, які, перемагаючи, не відчували задоволення — настільки відносною була їхня перемога.

Такою людиною виявився і ваш земляк Іван Терешка, з яким доля звела мене на важкому шляху нерівної боротьби і втрат. Мені довелося

ділити з ним останні три дні його життя — три величезних, як вічність, дні кохання, пізнання і щастя. Правда, богам треба було не дати мені поділити з Іваном смерть — фатум, або звичайна нерозтала кучугура снігу перешкодила мені розбитися в урвищі — якому я надала перевагу над крематорієм. Потім мене знайшла людина з чулим серцем у грудях. Звичайно, це сталося пізніше, а в ту першу мить у проваллі, коли я розплющила очі й зрозуміла, що жива, Івана вже не було на світі. Вгорі над урвищем вщухало виття псів, і тільки луна двох останніх пострілів, оддаляючись, котилася ущелиною.

Поступово повернулась я до життя, яке без Нього спочатку здавалося мені позбавленим усякого сенсу. Довгі місяці мою самотність наповнювали лише три скорботні й щасливі дні, прожиті мною з Ним. Я могла б описати вам, яка це була людина, але, гадаю, ви краще за мене знаєте Його. Я хочу тільки сказати, що все моє подальше життя проходить у яскравому світлі, осяяному зустріччю з Його особою, так само як і моя скромна діяльність у Союзі боротьби за мир, у видавництві профспілкової газети, нарешті, у вихованні сина Джіованні, якому вже вісімнадцять літ і який готується стати журналістом. (Між іншим, це він переклав на російську мову мого листа, хоч і я навчилася цієї мови, але, звичайно, не так досконало, як син). Іще в моєму кабінеті висить карта Білорусії, країни, яку так щиро любив Іван. На жаль, я не можу знайти на ній села Терешок між Двох Озер — сподіваюся, ви мені люб'язно допоможете в цьому. І ще прошу фото... Будь-яке: дитяче, юнацьке чи навіть краще — солдатське...

Іноді, пригадуючи його, аж стрепенуся від думки, що могла потрапити до іншого табору чи не побачити його сутички з командофюрером і не побігти за Ним після того вибуху бомби — пройти в житті десь поблизу Нього і не спізнатися з Ним. Але цього не сталося, і тепер я дякую провидінню, дякую всім випробуванням, що випали на мою долю, дякую всім закономірностям і випадкові, що звів мене з Ним.

От і все. Фініта.

До побачення, незнайомі земляки Його, до побачення, Його рідні, до побачення, далекі Терешки між Двох Голубих Озер, жити коло яких і я пристрасно мріяла. Не забувайте свого земляка, як не забуваємо Його ми.

З подякою до всіх, хто народив, виховав і знав Людину, достеменно російську, добру і варту захоплення своєю мужністю.

Дякую, дякую за все.

З повагою до вас Джулія Новеллі з Рима".

Примітки

1

Теплий вітер у горах.

2

Ув'язнений.

3

Що? (нім.).

4

Я (нім.).

5

Лайка (італ.).

6

Фурйозо (італ.), бйозе (нім.) — сердитий.

7

Добрий (нім.).

8

Так (нім.).

9

Ти добрий, я добрий (нім.).

10

Німець, ув'язнений (італ., нім.).

11

Ну, як там бомба? (нім.).

12

Швидко (нім.).

13

Мерщій виносьте! (нім.).

14

Спати (нім.).

15

Годі спати (італ. — нім.).

16

Авжеж, авжеж (італ.).

17

Сільське господарство (нім.).

18

Працювати (італ.).

19

Все (італ.).

20

Годі! (нім.).

21

Людина (нім.).

22

Для чого пістолет! Папе ув'язнений! Пане ув'язнений! Есес!

23

Есес! Там есес! Облава!

24

Там! Там! Я зичу вам добра.

25

Ти не брешеш?

26

О, ні, ні! Я добра людина.

27

Ти хто? Чого тут?

28

Я лісник. Отам моя домівка.

29

Їжа?

30

О, так, так. Хліб.

31

Швидше (нім.).

32

Тут в розумінні: хай йому біс! (італ.).

33

Добра (італ.).

34

Їсти (італ.).

35

Хто такий? Хто біг? (нім.).

36

Щойно я бачив! (нім.).

37

Вилазь! (нім.).

38

Дай хліба! Дай хліба! Я донесу в гестапо! Дай хліба! (нім.).

39

Дай хліба — не буду гестапо! Не буде хліба — гестапо! (нім.).

40

Ні. Ти будеш стріляти. Я донесу в гестапо!.. (нім.).

41

Немає квитка (італ.).

42

Все, кінець (італ.).

43

Усе (нім.).

44

Чудовий (нім.).

45

Стріляти (нім.).

46

Мені здається, я ще чую.

Твій голосок межи квіток (італ.).

47

Щоб не страждать і не вмирать,

Про тебе мрію, бо кохаю... (італ.).

48

Буквально: розлюднення, розтління. Складова частина фашистської ідеології.

49

Друже (італ.).

50

Працювати (італ.).

51

Господиня (нім.).

52

Щастя (італ.).

53

Де ти, росіянин? Вони дадуть тобі хліба! У них багато хліба (нім.).

54

Заткни пельку! (нім.).

55

Бандити! (італ.).

56

Росіянин! Росіянин! Стій! Чого ти тікаєш? Вони хочуть дати тобі хліба (нім.).

57

Назад!

58

Хвала життю! (італ.).

59

Мерщій! Мерщій! Тікайте мерщій! (нім.).

60

Рятуй! (нім.).

61

Кінець життю (італ.).

62

Візьміть нас! (нім.).

63

Гурія — (з мусульманської міфології — вродливі, вічно юні чорноокі діви).

64

Візьміть! Візьміть! Ідіть візьміть нас! Боїтеся?! (нім.).